

Universitatea Babeș-Bolyai
Facultatea de Istorie și Filosofie

Teză de doctorat

Spațiu public și spațiu privat. O perspectivă românească

Coordonator:

Prof. univ. dr. Aurel Codoban

Doctorand:

Codruța Liana CUCEU

Cluj-Napoca

2010

Cuprins

Introducere: Spațiu public și spațiu privat. Note asupra constituirii unei discursivități românești întârziate.	Error! Bookmark not defined.
Partea I	
Capitolul I. Mutații în filosofia politică a secolului XX	Error! Bookmark not defined.
Reconstrucția pragmatică a filosofiei	Error! Bookmark not defined.
Rolul categoriilor de public și privat în trecerea de la filosofia politică înspre știința politică	Error! Bookmark not defined.
Capitolul II. Spațiu public versus sferă publică	Error! Bookmark not defined.
Capitolul III. Metode în constituirea unei genealogii a categoriilor de public și privat	Error! Bookmark not defined.
Abordarea istorică a categoriilor de public și privat	Error! Bookmark not defined.
Abordarea sistematică a categoriilor de public și privat	Error! Bookmark not defined.
Abordarea „arheologică” a categoriilor de public și privat	Error! Bookmark not defined.
Partea a II-a	
Sensuri ale spațiului public	Error! Bookmark not defined.
Capitolul I. Sensul ontologic al spațiului public	Error! Bookmark not defined.
Public și privat în Grecia antică	Error! Bookmark not defined.
Public și privat în Roma clasică și în perioada medievală	Error! Bookmark not defined.
Capitolul II. Distanțarea modernă de sensul ontologic și politic al spațiului public .	Error! Bookmark not defined.
Sensul eclipsării moderne a sferei publice. Dewey și Arendt.	Error! Bookmark not defined.
Sensul social. Karl Marx.	Error! Bookmark not defined.
Sensul normativ. Relația public-privat la Jürgen Habermas ..	Error! Bookmark not defined.
Sensul estetic. Arendt și Sennett.	Error! Bookmark not defined.

Sensul reprezentativ. Kant, Mill și Rawls. ....**Error! Bookmark not defined.**

Partea a III-a

Sensul occidental versus sensul est-european (românesc) al spațiului public ..... **Error! Bookmark not defined.**

Capitolul I. Spațiul public românesc de la tradiție la modernitate... **Error! Bookmark not defined.**

    Spre o reconstituire a sensului „tradițional” al spațiului public ....**Error! Bookmark not defined.**

    Proverbele între filosofie populară și acțiune publică ..... **Error! Bookmark not defined.**

    „Ritualizări tradiționale” ale comportamentului public ..... **Error! Bookmark not defined.**

    Constituirii simbolice ale spațiului public .....**Error! Bookmark not defined.**

Capitolul II. Explozia vs. implozia spațiului public .....**Error! Bookmark not defined.**

    Limitări ale spațiului privat .....**Error! Bookmark not defined.**

Capitolul III. Eclipsări ale spațiului public în postcomunismul românesc timpuriu . **Error! Bookmark not defined.**

Partea a IV-a

Identități private: „subzistența” corpului și „rezistența” prin cultură .....**Error! Bookmark not defined.**

Capitolul I. Instituționalizarea corporalității.....**Error! Bookmark not defined.**

    Gen, corp, politică în comunism .....**Error! Bookmark not defined.**

    Corpul politic și clasa muncitoare.....**Error! Bookmark not defined.**

    Modelul fizic ideal .....**Error! Bookmark not defined.**

    Reproducerea, multiplicarea, înlocuirea.....**Error! Bookmark not defined.**

Capitolul II. Cunoaștere, producție mentală și comunicare în comunism. .... **Error! Bookmark not defined.**

    Producția mentală și fabricarea discursurilor în comunismul românesc..... **Error! Bookmark not defined.**

    Rezistența prin cultură versus rezistența în cultură. .**Error! Bookmark not defined.**

    Practici instituționalizate ale filosofiei .....**Error! Bookmark not defined.**

Concluzii ..... **Error! Bookmark not defined.**
Bibliografie ..... **Error! Bookmark not defined.**

Rezumat

Un resort profund subiectiv stă la baza implicării noastre astăzi, atât de târziu după căderea comunismului, în șirul lung și complex al încercărilor de definire asupra categoriilor de *spațiu/sferă public(ă)* și *spațiu/sferă privat(ă)*. Această implicare se dorește, așadar, a fi un exercițiu restitativ-reparatoriu pentru o evidentă lipsă de maturizare a conștiinței politice publice, manifestă de-a lungul întregii perioade de tranziție de la comunism la ce i-a urmat. În lipsa de conștiință politică publică descifrăm semnul unei apatii paralizante a intelectualității românești nepolitice; sau chiar al unei respingeri a tot ceea ce înseamnă participare la viața politică. Imaturitatea conștiinței politice publice, liantul societății civile, este oarecum atipică dar esențială în înțelegerea tradiției autohtone în practicarea democrației. În contextul socio-istoric românesc, ea se manifestă încă și a fost vizibilă, de o manieră generalizată, pe tot decursul tranziției. Anamneza acestei apatii, a acestui dezinteres cvasigeneralizat în raportarea politică la lume se poate face printr-un salt înapoi în timp, înspre cauzele și momentele cheie care au generat-o. Așadar, încercarea de a pătrunde rațiunile interne și exterioare care au produs, poate chiar la nivelul mai multor generații, această carență a conștiinței civice ne-a călăuzit spre necesitatea analizării fundamentelor ei sociale și istorice.

O conștiință politică poate fi formată cu greu în afara unui spațiu public ofertant dezbaterilor teoretice, a unei tradiții prin care să se transmită habitus-ul implicării (politice, civice, sociale) în dezbaterile publice. Pe această cale am ajuns, prin urmare, la constatarea necesității unor chestionări aprofundate și a unei analize asupra „tradiției” românești a spațiului public. Încercarea de a determina în ce măsură se poate vorbi, în contextul socio-istoric românesc, despre o atare tradiție a spațiului public presupunea, de asemenea, un salt înapoi spre momentele de instituire a lui, spre formele sale primare de manifestare. Am pornit, în consecință, în răspărul axei istorice, și am încercat să identificăm în trecutul istoric cel mai recent, în cele două decenii de regim postcomunist, semne ale interesului născând pentru afirmarea „spațiului public”. O adiere de scepticism înfiora, însă, dintru început, demersul nostru examinator. Acest scepticism era determinat de o intuiție istorică elementară: aceea potrivit căreia instituirea românească a unui habitus al dezbaterilor publice (politice, sociale, etnice, profesionale), a unui spațiu

public, a fost dublu afectată de condiționările istoriei: o dată de comunism și, mai apoi, de postcomunism. Or, în această fază atât de incipientă și firavă a demersului nostru am realizat că pilonii de susținere ai cercetării noastre nu se pot sprijini doar pe această retrospectivă istorică, ci ei trebuie întăriți de constatări teoretice mai generale și mai ample. Ca această intuiție să nu rămână la nivelul unor pure speculații, era nevoie de o verificare teoretică menită să o infirme, sau să o valideze și să o legitimeze.

Căutând surse teoretice autohtone care să poată valida sau infirma demersul nostru, am sesizat, la începutul cercetării noastre e, absența unor lucrări de anvergură, care să trateze sistematic și amănunțit categoria conceptuală de *spațiu public*. Mai mult decât atât, nici măcar analize limitate ale relației dihotomice dintre *public* și *privat* nu apăreau în peisajul științific românesc. Ni s-a conturat, încă din acel stadiu incipient al cercetării noastre tematice, o nouă ipoteză ce se cerea validată: fie noțiunile de spațiu/sferă public(ă) și spațiu/sferă privat(ă) sunt privite, în câmpul românesc al științelor sociale, drept concepte prea comune, cu sensuri extrem de răspândite și înrădăcinate, care, prin urmare, nu mai necesită nici un fel de dezbateri, fie aceste noțiuni nici măcar nu au reușit să pătrundă încă în aria preocupărilor teoretice autohtone. Și, pe această cale, am ajuns, până la urmă, în același punct, al reconsiderării certe a necesității unor problematizări, nu doar asupra tradiției practicării spațiului public, ci și asupra tradiției științifice, i.e., a celei care vizează, mai cu seamă, dezbaterile filosofice, sociologice și antropologice, precum și cele politologice românești asupra categoriilor de public și privat.

Capitolul introductiv al lucrării reface, succint și de o manieră reflexiv-critică, itinerarul căutărilor teoretice în câmpul românesc postcomunist, destinul dezbaterilor asupra categoriilor de *public-privat* și consemnează drumul timid și sinuos, dar și pașii esențiali, pe care conceptele de *public* și *privat* le-au străbătut până să reușească să pătrundă și să facă parte, deși încă eliptic, din discursivitatea proprie cadrului teoretic românesc actual. Pentru că, dacă teoria politică occidentală a secolului XX dezbătea, deja, chestiuni de nuanță și finețe referitoare la regularizarea sau normarea sferei politice (politice), în România de abia dacă se poate vorbi spre sfârșitul secolului de o încercare de reinstituire a unei tradiții a dezbaterii libere asupra sferei politice. Prin urmare, și spațiul academic românesc se particularizează mai degrabă, în cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea,

până la căderea blocului comunist, prin absența unui domeniu autonom de orice ideologizări, cum sunt filosofia politică, teoria politică, antropologia politică. În plus, nu doar că o teorie politică autonomă a fost inițiată târziu în spațiul românesc, dar sensurile conceptelor vehiculate inițial nu au coincis decât arareori cu cele pe care teoria politică americană și vest europeană le stabilise încă de la începutul secolului XX drept semnificații ale noțiunilor fundamentale ale disciplinei. Distincții nuanțate între concepte precum *politic-social*, *public-privat*, *societate-stat*, sau *evoluție socială-revoluție*, pentru a enumera doar câteva dintre disocierile curente în Occident, au un statut incert, oarecum marginal până azi în teoria politică românească.

Am arătat, în capitolul introductiv al tezei, cum categoriile de public și privat au ajuns târziu să constituie obiectul unor analize teoretice proprii domeniilor socio-umane, așa cum sunt acestea practicate în România postcomunistă. Mai mult, am observat cum abia la optsprezece-douăzeci de ani de la „Revoluția Română”, conceptul de *spațiu public* începe să fie „amorsat” efectiv în științele socio-umane și în cultura românească, prinse de acum între local și global, sau între „postcomunism” și „democratizare”. Lansarea lui aproape concomitentă dinspre domeniul filosofiei politice, al artei și/sau al arhitecturii, al științelor juridice, antropologiei culturale sau studiilor de gen, studiilor urbanistice demonstrează cum, în toate acestea, *spațiul public* și constelația etimologică aferentă întâmpină rezistențe și obstaculări neașteptate și și-au găsit cu dificultate un „obiect” în realitate. Ele erau categorii care trebuiau „să se agațe” de real, să prindă formă, să se manifeste în special prin avansul investigațiilor empirice, trebuiau să se configureze încă, și, tocmai de asta era nevoie de un „proiect” care să le „institue” și, mai mult, să le mențină în planul discursivității politice.

Amplul capitol introductiv al tezei deschide, sperăm, perspectiva asupra modului în care, încă de la începutul de secol XX, se anunțau mutații radicale în domeniul filosofiei politice americane și vest-europene și se contura, în acea parte a lumii, știința și, mai apoi, teoria politică drept domeniu distinct de reflecție și interpretare.

Acest capitol introduce și disociază analitic cele două concepte fundamentale în devenirea lor: spațiu/sferă public(ă) și spațiu/sferă privat(ă), și indică, fără însă a dezvolta detaliat, așa cum se va întâmpla în capitolele următoare, sensurile utilizării lor drept categorii-barometre în determinarea gradului de modernitate și de democratizare a

societăților și culturilor cărora le sunt aplicate, și, pe de altă parte, categorii-barometre pentru indicii de modernitate a discursurilor ce poartă asupra vieții sociale, politice sau chiar culturale. Încercând a evita falieri culturale de tipul „vest” - „est”, categoriile filosofice de “public” și “privat” sunt folosite, în introducerea lucrării, ca noțiuni-cheie menite să dea seama de gradul de adecvare și reatașare a teoriilor politice noi, postcomuniste, la gândirea socială occidentală, de sincronizare cu aceasta.

Pentru a putea verifica, de această dată într-o perspectivă profund comparativă, această ipoteză de lucru a cercetărilor noastre, și pentru a „traduce”, „relansa” și „acultura”, corect și sistematic, în perimetrul socio-cultural românesc însemnătatea, ponderea și semnificațiile politice, sociale și culturale ale conceptelor de *public* și *privat*, a trebuit să aruncăm o privire asupra modului în care câmpul teoretic filosofic și politologic occidental tematizează și redefinește continuu cele două categorii. Astfel, două părți ale lucrării noastre, cea de a doua și cea de a treia în structura ei finală, se constituie ca tentative de sintetizare a principalelor teorii apărute de-a lungul „istoriei occidentale” asupra categoriilor enunțate. Această sinteză inventariază și sistematizează ipoteze moderne și postmoderne, din domeniile filosofiei politice și științei politice, întregul demers fiind menit să ordoneze și să explicitizeze principalele repere teoretice occidentale privind nu numai categoriile de public și privat, ci evoluția însăși a gândirii politice europene și americane.

Partea întâi a lucrării este rânduită în trei capitole, care, la o primă privire, ar putea apărea într-o structurare eteroclită, dar care, reluând și explicitând până la detalii câteva aspecte deschizătoare de perspective, enunțate și în capitolul introductiv, și avansând altele, alcătuiesc, în esență, reale punți de legătură între capitole și asigură coerența demersului, în ansamblul său. Scopul principal al acestei prime părți este de a elucida conceptele, în accepțiunile filosofico-politice ale modernității (târzii), de a investiga și chestiona aspectele de bază și dimensiunile normative ale raționalității moderne în construirea socialului.

Primul capitol al părții întâi este dedicat mutațiilor survenite în filosofia politică a secolului al XX-lea, prin orientarea progresivă a discursului asupra sferei politice și sociale, prin deschideri spre alte discipline, până la afirmarea unui domeniu distinct de investigație: cel al științei politice. Ne-am propus să cristalizăm, aici, direcțiile principale ale acestei cotituri filosofice pragmatiste: rediscutarea sintetică din unghiul pragmatismului

american, a distincției istorice dintre teorie și practică socială și evidențierea rolului conceptelor de *public* și *privat* în trecerea acestora de la filosofie politică înspre știința și mai apoi spre teoria politică. În consecință, primul subcapitol analizează destul de larg cauzele social-istorice, practice și teoretice, care au provocat aceste mutații și încearcă să demonstreze cum pragmatismul american se stabilește ca punct de turnură în dezbateră modernă asupra domeniului politic în gândirea occidentală.

Este interesant, însă, și extrem de important de menționat faptul că, cel puțin în dezbateră teoretică pe marginea categoriilor de *spațiu public* și *spațiu privat*, care a dominat teoria politică și socială a secolului XX, originile pragmatiste ale dislocării filosofiei (politice) și orientării discursivității înspre o teorie politică, precum și conotațiile noțiunilor de *spațiu/sferă public(ă)* și *spațiu/sferă privat(ă)* în această reșezare teoretică au fost uitate, dacă nu ignorate sau neglijate cu intenție. Este suficient să privim cum o întreagă orientare în discursivitatea filosofică, sociologică sau politologică, ce are ca obiect categoriile de *spațiu/sferă public(ă)* și/sau *spațiu/sferă privat(ă)*, se revendică, în secolul al XX-lea, de la gânditori târzii, precum Hannah Arendt, dar, mai cu seamă, Jürgen Habermas, marginalizându-se complet originile americane pragmatiste ale acestei direcții de gândire. Și aceasta se întâmplă cu toate că primii doi autori, care au ridicat, la începutul secolului trecut, problema spațiului/sferei public(e), pornind de la constatarea unor modificări în substanță a acestor categorii în modernitate, prin diseminarea excesivă a mijloacelor tehnologice și de comunicare au fost analistul politic și jurnalistul Walter Lippmann (Walter Lippmann, *The Phantom Public, Library of Conservative Thought*, 1925. În acest volum, autorul critica mijloacele de comunicare de masă și susținea necesitatea intervenției a unei “clase specializate de experți, specialiști și birocrați,” ale cărei interese debordează dincolo de local în ghidarea maselor confruntate cu probleme complexe în contextul modernității) și filosoful american John Dewey (John Dewey, *The Public and Its Problems*, prima ediție: Allen & Unwin, London, 1926. Volumul constituia un răspuns la cartea lui Lippmann, publicată cu un an mai devreme), unul dintre întemeietorii pragmatismului american. Și nu faptul că cei doi autori americani nu sunt luați în considerare de către Arendt sau Habermas, care, de altfel, nu-i citează, este important, întrucât, la acea vreme, „exigențele auctoriale” nu erau asemănătoare celor de astăzi, ci, ceea ce contează este că o întreagă tradiție post-

arendtină și post-habermasiană se raportează, datorită acestei „neglijențe”, exclusiv la modelele așezate temporal diferit, ale unor „epoci [diferite] de aur” (Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: an inquiry into a category of bourgeois society*, Thomas Burger and Frederick Lawrence (trans.), The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1989, p. 32, (a. n)) ale *spațiului/ sferei public(e)* propuse de cei doi autori europeni. În egală măsură „ideale”, și, în consecință, ușor de etichetat ca „metafizice” sau cel puțin utopice, cele două modele de interpretare a *spațiului/sferei public(e)* s-au îndepărtat aproape complet de semnificațiile cu care categoriile de spațiu public sau sferă publică fuseseră investite în spațiul discursiv american, în odiseea secolului trecut.

Odată cu constatarea și prezentarea acestor mutații din filosofia politică, am realizat un prim deziderat al demersului nostru, acela al recuperării pasului intermediar între filosofie politică și teorie politică, pentru o mai bună înțelegere a constituirii pragmatice, pe teren american, a științei politice. Această operațiune presupunea reconsiderarea fundamentelor și valențelor pragmatiste uitate sau doar neglijate, inclusiv de discursul occidental major, în principal ale noțiunilor de *spațiu/sferă public(ă)*. Harta conceptuală alcătuită după reperele teoretice care au marcat istoria occidentală a termenilor în cauză, surprinzându-i nu numai în starea lor originală, ci și în formulările inițiale, mai ales, în punctele lor de turnură semantică, este un instrument util în înțelegerea „geografiei” difuze a relației *public-privat*. Singură, o astfel de schematizare și prezentare sinoptică poate da seama de prezența sau absența unor repere socio-culturale și politice de pe harta conceptuală vizată. Doar așa se va observa, de pildă, că în discursul umanist occidental asupra relației *public-privat* apare sau lipsește o anumită „piesă”. Că, de pildă, chiar dacă apar sporadic, câteva precizări referitoare la transformările pe care relația *public-privat* le suferă în iverse sisteme, cum ar fi regimurile totalitare, analiza complexă a relației *public-privat* în comunism și postcomunism a fost exclusă aproape total din circumscriverile și interpretările acestor categorii. Unul din scopurile generale ale acestei părți a tezei constă în suplinirea acestei curențe din bibliografia problemei.

Recuperarea acelor semnificații și nuanțe pragmatiste inițiale ale conceptelor de *spațiu/sferă public(ă)*, cu întregul cortegiu de consecințe asupra discursului filosofic și

politologic european, uitate sau neglijate în cercetarea socio-politică specializată, stă în sarcina demersului nostru.

Cel de-al doilea subcapitol determină rolul și funcțiile operaționale ale categoriilor de public și privat în procesul de conturare al unui nou „domeniu”, propriu discursivității asupra sferei politice. În acest punct al cercetării noastre, ne-am concentrat atenția nu doar asupra modului în care filosofia politică se așază pe direcția științei politice, ci și asupra felului în care știința politică însăși este, la un moment dat, depășită și criticată în/de teoria politică postmodernă.

Fundamentele teoretice ale criticii arendtiane a științei politice rezidă în aceea că noua știință se constituie, încă din perioada modernității mijlocii, după modelul științelor naturii și își propune determinarea și explicarea naturii umane, prin identificarea de tipologii ale comportamentului uman, pe care ea întemeiază modele mai curând ideale ale societăților și culturilor. În plus, știința politică, la fel ca orice altă știință, se agregă metodologic pe o idee de „obiectivitate”, care e străină, după Arendt, obiectului politicii. Armonizarea condiției pluralității manifestărilor umane cu domeniul libertății, și nicidecum căutarea „adevărului” și orientarea spre cunoașterea unei „esențe a omului”, ar trebui să definească acel câmp al politicului, care alcătuiește obiectul unei teorii politice. Teoria politică este, pentru Hannah Arendt, o disciplină de sine stătătoare, desprinsă din filosofie, imaginată ca fiind mai apropiată de elementul secund al opoziției știință-gândire, întrucât obiectul ei coincide cu felul de a gândi libertatea umană și statutul relațiilor (inter)umane în modernitate.

Astfel, al doilea deziderat al sintezei tematice pe care am propus-o a fost să arătăm cum, din perspectiva categoriilor filosofice de *public* și *privat*, tradiția occidentală a gândirii politice pare să se fractureze și să ia, prin teoriile lui Walter Lippmann și John Dewey, o primă turnură în direcția fundamentării științei politice, pentru ca, într-o fază ulterioară, să cunoască o a doua cotitură, prin operele unor autori precum Hannah Arendt, Jürgen Habermas sau John Rawls, spre teoria politică.

Așadar, teoria politică și socială americană și cea vest europeană, practicate în special în secolul al XX-lea, redescopereau și explicau, prin gânditori de formații atât de diferite precum Walter Lippmann, John Dewey, Hannah Arendt, Jürgen Habermas sau John Rawls, o nouă discursivitate aplecată mai ales asupra dimensiunilor marginalizate istoric în

discursul anterior asupra sferei politicului. Teoria politică occidentală a secolului XX propunea astfel, o re poziționare a unor ipoteze teoretice, o reanalizare a dimensiunilor neglijate, care ajung, astfel, să fie considerate esențiale în operațiunile de conceptualizare modernă a domeniului politic și a celui social: *spațiul/sfera public(ă) și spațiul/sfera privat(ă)*.

Teoreticienii mai sus amintiți, și nu doar ei, au folosit conceptele de spațiu/sferă public(ă) ca „barometre”, pe de-o parte, pentru explicitarea noilor ordini politice și sociale pe care modernitatea le presupunea, pe de altă parte, ca atribute instrumentale în construirea teoriilor normative ale democrației și, nu în ultimul rând, ca mijloace argumentative în rafinarea unei discursivități teoretico-sociale noi, menite să angajeze filosofia politică pe drumul unei științe autonome noi, și apoi al unei tot mai complexe teorii politice. Și dacă noțiunile de *public* și *privat* sunt considerate esențiale în procesul de reconstrucție modernă a sferei politice și sunt, totodată, elemente centrale ale teoriei politice moderne, ele devin, automat, și categorii-barometru pentru gradul de modernizare aa societăților cărora le sunt aplicate.

În economia tezei noastre, toate problemele care vizează chestionarea (istorică) a constituirii unei întregi tradiții științifice moderne, americane și vest-europene, a teoriei politice, în jurul noțiunilor de *public* și *privat* și a celei a statutului *spațiului public* și a *spațiului privat* în contemporaneitate, vin să faciliteze, în determinarea gradului de modernizare politică pe care, așa cum se afirmă uneori, sub anumite aspecte, l-ar fi provocat ideologia comunistă și socialismul real în societăți est-europene precum cea din România. Prin urmare, dacă, din anumite perspective ideologia comunistă este, sau cel puțin pare legată de „împlinirea proiectului modern”, întrucât procesele sociale de aici presupuneau raționalizare (excesivă), dezvoltare tehnologică, industrializare, extinderea mijloacelor de producție, ne-am propus să analizăm, în teză, cât de certă a fost „modernitatea” socialistă, dacă o evaluăm printr-o analiză politică (socială și culturală) și din perspectiva raportului pe care ea îl instituie între *public* și *privat*.

Al doilea capitol al părții întâi aduce și justificarea opțiunii terminologice (din titlu, și din tematica abordată) pentru noțiunea de *spațiu (public sau privat)* în defavoarea celei de *sferă (publică sau privată)*.

Dacă până în acest punct al demersului ne-am prevalat de utilizarea adesea indistinctă a noțiunilor de *public* și *privat* în sintagmele noționale de „*spațiu/sferă public(ă)*”, și „*spațiu/sferă privat(ă)*”, cu toate că problematica dezbătută privește cu predilecție doar categoriile de *spațiu public* și *spațiu privat*, în acest capitol am considerat a fi utilă explicarea necesității utilizării indistincte, în literatura de specialitate, a termenilor de *spațiu (public sau privat)* și *sferă (publică sau privată)* cât și preferința pentru conceptele de *spațiu public* și *spațiu privat* în această analiză tematică. Toate aceste explicații, aparent de amănunt, se înscriu în discursul științific cu scopul precis de a demonstra dacă există cu adevărat diferențe de semnificație și de nuanță între cele două grupuri de: *spațiu (public sau privat)* și *sferă (publică sau privată)*.

Unul dintre scopurile principale ale argumentării desfășurate în acest capitol este de a determina sensurile pe care le oferim, de-a lungul acestei scriituri, fiecărei categorii de a stabili cum anume trebuie să le definim noi în economia lucrării spre a înlătura orice suprapuneri de sens și orice confuzii, și mai ales dacă, de ce, și în ce cazuri operarea unei diferențieri între noțiunile de *spațiu* și *sferă* devine nu numai utilă, ci și strict necesară.

Dacă paginile anterioare ale tezei vizau explicitarea diferențelor dintre noțiunea de *spațiu* și cea de *sferă* operate în lunga istorie occidentală a categoriilor de *public* și *privat*, acest capitol aruncă o privire critică tocmai cu referire la modalitatea indistinctă, ambiguă și frecvent nenuanțată în care aceste disocieri conceptuale au fost „preluate” și „tematizate” în contextul românesc. Teza încearcă aici să clarifice poziția lor în șirul preocupărilor intelectuale românești, direcțiile translării lor „literale” și „culturale” în diversele demersuri anterioare. Toate acestea marchează, pe rând, aspecte privitoare la statutul lor de categorii-barometru pentru modernitatea politică, socială și culturală occidentală, cristalizarea și formulările conceptelor discutate în spațiul românesc și, pe baza acestor două diagnoze, aprecierea gradului de modernitate al categoriilor uzitate la noi și al structurilor politice, sociale și culturale pe care acestea le reprezintă.

În tradiția occidentală, trecerea de la utilizarea noțiunii de *spațiu (public sau privat)* la folosirea celei de *sferă (publică sau privată)* în analizele cadrului politic, social sau cultural coincide cu un pas spre modernizare, care s-a suprapus procesului de integrare și promovare a spațiului, sau, mai precis, a multiplelor tipuri de spații publice într-o sferă publică mult mai difuză, mai cuprinzătoare și impersonalizată, ivită istoric o

dată cu dezvoltarea tehnologiilor comunicării în masă. Implicat, o dată cu aceste transformări ale *spațiului public*, se modifică și sensurile conceptului, precum și raporturile domeniului public cu cel privat.

Acest capitol are menirea de a analiza felul în care s-a produs și modul cum ar fi trebuit realizat procesul de adoptare și de adaptare a conceptelor și de „aculturare” a fenomenelor în literatura de specialitate românească, categoriile de public și privat, cunoscând la noi istorii aparte. Arătând cele două „drumuri”, paralel cu schițarea a două filiere ideatice pe care ele ar fi trebuit să fie „importate”, lucrarea elucidează și aspecte de istorie a ideilor politice. Prima filieră ar fi implicat „traducerea”, odată cu conceptele, a modalităților în care teoriile occidentale au ajuns la conștientizarea între ceea ce ele numesc *spațiu public* și *privat* și *sferă publică* și *privată*, modalități privite prin lentilele analitice ale proceselor modernității târzii. Cea de-a doua ar fi presupus apropierea corectă și nuanțată a distincțiilor categoriale occidentale între *public-privat*, în dinamica discursivității. Dacă de explicitarea detaliată a primei filiere ideatice ne-am ocupat și în partea întâi a tezei de doctorat, slefuind-o în acest capitol, analiza minuțioasă a celei de-a doua tendințe rămâne în sarcina părții a doua din structura finală a lucrării.

Or, dacă până în acest stadiu de elaborare a lucrării optasem pentru formula de *spațiu/sferă public(ă)*, sau *spațiu/sferă privat(ă)* întrucât această utilizare indistinctă a noțiunilor oferea o operaționalizare facilă în contextul teoretic românesc, acum devenea tot mai imperioasă atât justificarea acestei opțiuni, încercarea de „legitimare” a ei. În titlul tezei și în problematizarea noțiunii de *spațiu (public și privat)* în defavoarea celei de *sferă (publică și privată)* au fost necesare precizări ulterioare. Așadar, folosindu-ne de teoriile care au căpătat notorietate maximă în și prin tematizarea *spațiului/sferei public(e)* moderne: cea a *spațiului public*, oferită de Hannah Arendt și cea a *sferei publice* lansată, câțiva ani mai târziu, de către Jürgen Habermas, încercăm să testăm și să determinăm dacă, de ce, și în ce cazuri operarea diferențierii nuanțate devine necesară. Mai mult decât atât, aici răspundem la întrebarea care este motivul pentru care am optat pentru utilizarea categoriei de *spațiu public/privat* în analizarea evoluției politicului în România.

La noi, indistinția dintre *spațiu (public sau privat)* și *sferă (publică sau privată)* nu are aceleași explicații pe care le are în exegeza occidentală, ci este, mai degrabă, bazată pe o lacună de interpretare și transpunere sau pe o „ignorantă” teoretică. În plus,

ea a fost generată, totodată, de ambiguitățile ce au survenit atât în urma dificultăților de traducere „literală” și, în egală măsură, „culturală” a termenilor, mai apoi și din lipsa unor articulații teoretice puternic susținute argumentativ.

Capitolul rezumat aici concentrează și schematizează toate aceste obstaculări apărute în procesul de adoptare și adaptare a categoriilor discutate, proces descris cu scopul de evidențiere a necesității apropiierii semantico-teoretice a categoriilor discutate. Încercări de a lumina „bolta românească” a *spațiului* (*public* sau *privat*) și a *sferei* (*publice* sau *private*) prin redefiniri și reformulări conceptuale au început să apară de curând, urmărind reflectarea tipului de discursivitate și de comunicare utilizat în cultura românească. Toate aceste încercări mai noi de redefinire conceptuală, toate aceste străduințe de „înșădăcinare românească” a conceptelor discutate, precum și neajunsurile provocate de astfel de tentative, au fost înregistrate în acest capitol al tezei noastre.

Astfel, în urma cercetărilor întreprinse până în această fază a documentării lucrării noastre se poate observa că, până nu demult, înseși noțiunile „atributive” de *public* și *privat* n-au făcut parte din „schema centrală” a preocupărilor din științele socio-umanistice sub regim comunist și postcomunist, și, în mod cert, conținutul lor paradigmatic rămâne încă încheșat.

Însă, dezideratul translării, adaptării și adoptării corecte a lor nu vizează doar latura purilor clarificări de natură conceptuală, ci aspiră la un rezultat simbolic, speră să producă consecințe modernizatoare și la nivelul de înțelegere al practicii spațiului public. Cu toate că dubla strategie de recuperare diacronică a accepțiilor occidentale ale conceptelor vehiculate și de sincronizare a discursului românesc cu cel occidental pare să conducă spre concluzia că translarea aceasta țintește o corectare a lipsei de „popularitate” pe care categoriile discutate o suferă în contextul teoretic autohton, efortul de promovare a atributivelor *public* și *privat* în spațiul românesc joacă și rolul unei pledoarii pentru modernizarea și extinderea discursivității către o sferă publică optimă, mai necesară ca oricând în procesul democratizării. Generarea unor distincții mai clare între conceptele de public și privat cu deschidere spre alte domenii – cel juridic, politic, administrativ, cultural sau arhitectural este benefică în acest sens.

Cel de-al treilea capitol al primei părți vizează explicitarea câtorva metode folosite în constituirea unei genealogii ale categoriilor de public și privat. Alcătuirea unei

genealogii presupune, întotdeauna, un proces de cunoaștere complex, întemeiat pe împletirea a cel puțin trei strategii. Prima ar consta în urmărirea istorică a procesului de „maturizare” a lor, cu scopul recuperării originii. Cea de-a doua coincide cu o „schematizare epistemică” a devenirii lor, în vederea identificării filiațiilor lor ideatice, a integrării conceptelor discutate între „soclurile tematice” corespunzătoare, înrudite. Iar dacă primele două strategii converg în fondarea „arhitectonică”, ce „analizează structura internă a unei teorii” și a conceptelor sale aferente, cea de-a treia desăvârșește procesul genealogic, printr-o analiză de tip „arheologic”, menită să decupeze configurații singulare, regionale și limitate la chipul unic al unei epoci. Intenția finală a demersului pe care îl întreprindem rezidă în descrierea și analizarea modului de configurare a *spațiului public* și a *spațiului privat* în comunismul românesc și implică asumarea strategiilor enunțate.

Cea de-a doua filieră ideatică ce se cere urmărită în procesul de „aculturare” românească a categoriilor de *public* și *privat* constă într-o apropiere corectă a distincțiilor categoriale pe care istoria occidentală a conceptelor de *public* și *privat* le-a stabilit. Pentru aceasta, întocmirea unui tablou sinoptic al întinderii conceptuale a *spațiului public* și, implicit și al relației *public-privat* devine obligatorie. Așadar, partea a doua a tezei continuă procesul de prezentare sintetizatoare a teoriilor fundamentale generate de istoria culturală occidentală, prin recuperarea și „restaurarea” graduală a sensurilor conceptului/conceptelor respectând, de această dată, firul natural al evoluției istorice, de la antichitate spre modernitate.

Partea a doua a lucrării se concentrează asupra dezvăluirii semnificațiilor antice și moderne ale *spațiului public* și, respectiv, *sferii publice*, și asupra felului în care s-au ivit în timp aceste semnificații, a modului în care ele se reflectă (și) în stabilirea raportului *public-privat*. Această hartă conceptuală este constituită după reperele teoretice care au marcat efectiv istoria conceptelor în cauză, surprinzându-le nu numai în starea lor genuină, ci, mai ales, în punctele lor de turnură. Implicit, „geografia” relației *public-privat* se dorește a fi urmărită și „cartografiată” cu mijloacele proprii discursivității filosofice. Evident, asemenea clarificări sau cristalizări conceptuale, concretizate într-un întreg capitol, generic intitulat *Sensurile spațiului public*, pe lângă rolul de

„popularizare” pe care și-l asumă, vizează funcția de ghid teoretic conceptual nu numai pentru ulterioare studii și cercetări proprii științelor sociale dedicate *spațiului/sferei public(e)* și *spațiului/ sferei privat(e)* dar, totodată, și pentru ulterioare investigații cu sens de normări sociale, politice, juridice, sau arhitecturale.

Primele două capitole ale acestei părți surprind trecerea de la concepția antică, mai pur politică, a *spațiului public*, la cea modernă, în care spațiul public, prin apariția mijloacelor de comunicare în masă și prin dobândirea unor „calități publice” a sferei sociale, se transformă treptat în ceea ce teoriile politice moderne desemnează ca *sferă publică*.

Pornind de la premisa că există o origine a tradiției gândirii politice și că aceasta este, cu siguranță, spațio-temporal circumscrisă la antichitatea greacă, și acceptând că primele teorii politice sunt atestate prin „schițele” ce apar în doctrinele platoniciene și aristotelice, discuția privitoare la întinderea conceptuală a categoriilor de *public* și *privat* și la raportul dintre *spațiul/sfera public(ă)* și *spațiul/sfera privat(ă)* trebuia să debuteze cu Grecia antică. Negreșit, pentru o apropiere corectă a distincțiilor categoriale pe care istoria occidentală a conceptelor le-a stabilit, ea trebuia să surprindă și schimbările survenite în percepția și practicarea lor odată cu perioada imperială și republicană romană, continuând mai apoi cu lunga perioadă feudală.

Spațiul public antic este, din perspectiva cercetării noastre, prima formă de manifestare în istorie în care se poate „tematiza” un sens politic, dimpreună cu un sens ontologic a ceea ce secolul XX a numit, fie spațiu public, fie sferă publică. Dacă ființa pentru greci se definea ca ceea ce apare, rezultă că pentru ei doar prezența publică (și, implicit politică) putea da un sens ontologic atât membrilor comunității cât și structurii polisului ca atare.

Se poate vorbi, astfel, despre primele semnificații, i.e., ontologică și politică, a ceea ce astăzi ne-am obișnuit să desemnăm prin categoria de *public*, deoarece, în cazul antichității grecești ea indica, pe de o parte, spațiul fizic real de întâlnire a cetățenilor, apoi ea desemna prezența directă, nemijlocită a participanților în agora, și, pe de altă parte, configura și tipul de activitate ce desemna viața publică, a polis-ului. Viața publică antică presupunea o formă de manifestare pur politică. De aceea, antichitatea stabilește un sens restrâns al categoriei atributive de public, limitând-o la cel de „spațiu public” ca loc

formativ și normativ deopotrivă, al apariției și aparenței cetățenilor, și ca formă politică de interacțiune. Analizarea acestor caracteristici, restrictive și excesiv normative ale spațiului public antic, ne va servi în justificarea opțiunii noastre pentru noțiunea de spațiu public, în defavoarea celei de sferă publică în cercetarea valențelor categoriei de public în spațiul românesc comunist și postcomunist.

Agora, ca spațiu fizic-real, cu toate că limita, ea însăși, numărul participanților la viața publică, garanta, totodată, cetățenilor *existența* ca membri ai comunității. Participarea la treburile politice și capacitatea de a întreprinde acțiuni politice era singura garanție de a ieși din „non-existența” (publică), i.e., din invizibilul spațiului/sferei privat(e). Separația netă, tipică antichității, între *non-cetățeni* (cei din afara cetății, *barbari*) și *cetățeni* este dublată de o fragmentare societală calitativă, ce întărește puternic statutul cetățeniei, între *spațiul/sfera public(ă)* și *spațiul/sfera privat(ă)*.

Aceste distincții conceptual-filosofice, cele care par să genereze acea funcție ontică și, deopotrivă, ontologică a spațiului public sunt discutate pe larg în capitolul întâi al părții a doua a tezei.

Starea-de-a-fi-în-public nu presupunea doar prezența pasivă a cetățenilor în acel spațiu delimitat, ci, dimpotrivă, implicarea lor în deciziile politice luate în mod „democratic”, adică luate întotdeauna în urma unor dezbateri, în polis-ul grecesc. Astfel, analizând modul în care situarea „publică” a unui individ se fonda adesea pe sacrificarea vieții sale private, am ajuns și la prima atestare a opoziției categoriale între *public* și *privat*, sau, mai degrabă a interdependenței „tragice” a celor două domenii, dar și câteva alternative la „tirania” vieții publice, i.e., soluția unei rezistențe private de natură intelectuală. Aceste soluții „antice” au constituit, după cum vom vedea în unul din capitolele finale ale tezei, modele reale pentru ceea ce s-a considerat a fi o „rezistență prin cultură” la perioada comunistă a istoriei românești.

O a doua sarcină a capitolului de față constă în recuperarea analitică a modificărilor de sens a avatarurilor și metamorfozelor lor produse o dată cu perioada Romei clasice și cu epoca feudalismului.

Aparent, societatea romană nu pare a aduce ceva radical nou sau semnificativ față de ceea ce a lăsat moștenirea ateniană în raportul public-privat. Însă, dacă Grecia antică

reuşeşte să circumscrie, prin clară distincţie, domeniul public de cel privat, plasându-le într-o opoziţie aparent ireductibilă, contribuţia Romei clasice este tocmai aceea de a lărgi limitele semantice ale acestor concepte, pe de-o parte, şi de a reinterpretă oarecum relaţia dintre public şi privat, printr-o echilibrare a importanţei domeniului privat, înţeleasă a „remedia deficienţele perspectivelor politice greceşti” (J. Peter Euben, *Arendt's Hellenism*, in *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*, Edited by Dana Villa, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, p. 174). Hannah Arendt recunoaşte, în *Condiţia Umană*, „extraordinarul sens politic al romanilor, care, spre deosebire de greci, nu şi-au sacrificat niciodată sfera privată pentru cea publică, ci, dimpotrivă, au înţeles că aceste două domenii pot exista doar coexistând” (H. Arendt, *The Human Condition*, op. cit., p. 59). Aceste modificări constituie principala contribuţie politică a Romei, deoarece ele implică, în primul rând, o instituţionalizare, uneori prin legiferare, a ceea ce era privat şi a ceea ce era public. Roma aduce, deci, prin dreptul roman, prima delimitare legală a celor două domenii şi prima conturare nuanţată şi clară a lor. Această abordare „legislativă” se va constitui ea însăşi ca moştenire sau ca tradiţie pentru „gândirea legală, socială şi politică occidentală” (Alice Erh-Soon Taz şi Eugene Kamenka, *Public Law-Private Law*, în *Public and Private in Social Life*. Edited by S.I. Benn and G.F. Gaus. Croom Helm London & Canberra St. Martin's Press New York, 1983, p. 67).

Al doilea moment semnificativ pentru procesul de instituire a dreptului roman, proces ce aduce cu sine o conturare clară, o primă instituţionalizare am putea spune, a ceea ce înseamnă *public* şi *privat*, o dată cu intrarea în declin a religiei tradiţionale, în perioada Romei imperiale. În această epocă, raportul dintre sfera religioasă şi cea juridică se modifică astfel încât, „religia devine un fel de observare politicoasă a ceea ce e cuviincios, un fel de ospitalitate pentru zeii popoarelor absorbite în imperiu.” (Cf. *Public and Private in Social Life*, op. cit., p. 21). În perioada imperială târzie, legea însăşi îşi schimbă rostul, ea devenind „regularizarea procedurală ca surse ale protecţiei cetăţeanului împotriva autorităţii arbitrare” (Barrington Moore, Jr., *Privacy. Studies in Social and Cultural History*. op. cit, p. 280), chiar dacă, în practică, sistemul legal era de fapt impus ierarhic, el neputând limita voinţa împăratului, care avea forţa unei legi, şi fiind opusă drepturilor private.

Evul Mediu se constituie, în primul rând, ca un “sistem de imunități și obligații” care, aplicate social, fragmentează, dar și structurează ierarhic totodată. Așadar nu individualul contează pentru medievali, ci înseși relațiile ce se pot institui între indivizi, pentru că rețeaua aceasta de relații este cea care menține structura ierarhică, singura importantă, întrucât ea este garantul imunității unui conducător. Rețeaua de relații este în egală măsură publică și privată, deoarece presupune un contract individual de fidelitate, dar și un sistem de interese. Chiar dacă din anumite puncte de vedere, Evul Mediu aduce modificări notabile față de Roma, acest lucru nu se întâmplă și la nivel legislativ, întrucât nu exista un sistem teoretic și practic menit să garanteze drepturile private în raport cu cei care sunt deținătorii puterii. Acest lucru aduce după sine o emancipare privată, un drept la rezistență față de tipul de putere arbitrară artificial întreținută de sistemul feudal. Privind tabloul acesta istoric, devine cert că întreaga evoluție a distincției public-privat, până în modernitate, poate fi identificată cu o valorizare a spațiului public văzut ca loc, idee, preocupare sau proiect, în raport cu spațiul privat, care constituie, în această ecuație istorică, elementul rezidual sau secundar.

Dacă în Grecia antică se conturase - așa cum am încercat să arătăm în capitolul al II-lea -, un accent de conflict între public și privat, prin umbrirea sferei private și prin supralicitarea celei publice, perspectivele romane și imperiale ale raportului *public* și *privat* estompează tendința și oarecum îndepărtează spațiul public de acel atribut spectacular al deliberărilor împărtășite comun, aducând deciziile înspre o suveranitate absolută. Am arătat, de asemenea, că, în perioada feudalismului, distincția *public-privat* începe să atenueze accentele diferențiatorie și mai mult, întrucât se dezvoltă rețele întregi de dependențe sociale, însemnătatea spațiului privat devenind aproape irelevantă, modernitatea ridică peste toate aceste concepții, încercând să redea autonomia fiecăruia dintre cele două domenii, menținând încă vii anumite note moștenite în distincția public-privat.

Ideea pe care o avansăm, cea de „distanțare modernă” de sensurile ontologice și politice ale spațiului public poate fi dedusă din compararea tuturor teoriilor moderne asupra categoriilor de public și privat.

Una dintre direcțiile principale de evoluție a teoriei politice în secolul al XX-lea a fost cea implicată într-o diagnoză multidisciplinară a modernității, care începea să fie mi

bine înțeleasă istoric, economic, juridic, politic, cultural și social. Această deschidere a readus în chestiune problema praxis-ului, a unui *praxis* social constant ce poate crea și modifica și a chiar contribuit la mutațiile de sens ale spațiului public. Diagnozele multidisciplinare ale modernității presupun, prin autoreflexivitatea disciplinelor noi sesizarea schimbărilor sensului în care în general politicul este înțeles și circumscris, și observă, totodată, și simptomul *îndepărtării* moderne de vechile interpretări. Această *distanțare* de sensurile premoderne coincide, afirmă teoriile politice ale secolului trecut, cu o perioadă de intrare în criză a modernității. Reflexul aproape natural al teoreticienilor politici din secolul al XX-lea a fost de a identifica sau descoperi cauzele observabile „decăderii” spațiului public modern și de a căuta soluții în privința „însănătoșirii” sale.

Cele două teze modernizatoare ale discursului asupra sferei politicului, care au beneficiat de notorietate, avansate de Arendt și Habermas exaltă formula antică a spațiului public cu o anume „nostalgie”, îndeosebi față de formele nemijlocite de manifestare a/în spațiul public antic. Această „nostalgie” poate fi cel mai bine sesizată în teoria politică a Hannei Arendt. În opinia ei, acea formă „autentică” de trăire a spațiului public nu mai poate fi, în modernitate, și după traumele istorice, regenerată. Ea este caracteristică momentelor de fondare a unei comunități politice, și, probabil, momentelor revoluționare. Datorită nuanțării radicale pe care această autoare le introduce în distincția conceptuală *public-privat*, *intim-social* și mai ales între social și politic, acele forme de trăire autentică a spațiului public se vor regăsi cu greu în democrațiile occidentale.

Exaltarea autenticității actului de trăire a spațiului public antic împrumută ceva din reflecțiile analiștilor raportului dintre arta renascentistă și arta lumii antice, întrucât întocmai acestora, Arendt reia și încearcă să „transpună”, peste veacuri, ceva din grandoarea culturală a antichității. Ea se entuziasmează de fapt în fața maiestruozității spațiului public antic și o opune imaginii „degradata” a acestuia în modernitate. Atitudinea e o reacție intelectuală, dar nicidecum o soluție la criza, și ea tipic modernă, a sferei politicului. Regenerarea funcționalității politice a spațiului public constituie, așadar, unul dintre posibilele remedii promovate în fața dificultăților cu care se confruntă sfera politică modernă. Interpretarea și atitudinea Hannei Arendt ar putea fi considerate utopice. Așa cum am arătat la sfârșitul primei părți, filosofia politică greacă a fost

„reluată” și interpretată în modernitate, începând chiar din secolul XVII. Încă de atunci evoluția gândirii politice s-a îndreptat în cu totul alt sens, configurându-se drept filosofie socială, mai precis ca o „știință nouă”, ce se va transforma, abia la sfârșitul secolului XIX, drept o știință a politicului, iar mai apoi, către jumătatea secolului XX, în teorie politică, dezvoltată de mai multe discipline academice: politologie, antropologie politică, sociologie politică etc.

Dacă prima direcție a *distanțării moderne* de sensul ontologic și politic al spațiului public în premodernitate este a unei diagnoze „nostalgice”, cea de-a doua tendință de distanțare modernă dă prioritate sferei publice în permanenta ei fondare instituțională și schimbare. Această tendință secundă are, deci, un sens mai direct constructiv, mai ales în ce privește decelarea unor constante „reconstituiri”, „metamorfoze” și „diseminări” ale spațiului public în modernitate. Ca urmare a „fenomenalizării”, proteice a spațiului public real în modernitate, categoria sa corespondentă devine, și ea, plurivalentă și oarecum difuză. De aceea, ne-am propus să insistăm, în continuare, în articulare, asupra principalelor semnificații și funcții pe care categoria de spațiu public și, o dată cu ea, și cea de spațiu privat, le-au asimilat în modernitate.

Am luat în considerare aici, încă o dată, viziunile a doi autori ce s-au impus ca teoreticieni majori ai statutului sferei publice. Este vorba despre John Dewey și Hannah Arendt. În concepția lui Dewey întrevedea o posibilitate de a angrena resursele modernității pentru a reechilibra, într-un fel, statutul sferei politice față de celelalte sfere ale unei societăți moderne. Respingând, ca și Hannah Arendt, filosofia politică ca aparținând unei poziționări esențialist-metafizice, Dewey se oprește asupra declinului sferei publice cauzat de un exces de *public*, ce ar fi produs o eclipsare a sa și care iar fi diminuat sensul autentic în promovarea democrației și a politicului. Declinul sferei publice este astfel explicat de Dewey prin multiplicarea incontrollabilă a formelor de manifestare a sferei publice care umbresc și eclipsează coerența și autenticitatea. În schimb, Arendt recunoaște declinul *publicului* până la extincția sa, în totalitarismele secolului ca fiind datorate pierderii „moderne” a sensului și practicii acțiunii politice.

Al doilea sens, cel social, al sferei publice, fusese tematizat în teoria marxistă. Aceasta lua în considerare o extincție a statului și, a fortiori, și a sferei publice ca reflex

al extinderii necontrolate a societății, de această dată, care preia toate funcțiile celorlalte sfere ale existenței umane.

Al treilea sens, cel normativ al sferei publice, a fost explicat în filosofia habermasiană. Pentru Habermas, modernitatea provoacă schimbările majore în relația dintre public și privat o dată cu dezvoltarea societății civile burgheze, cu apariția relațiilor sociale bazate pe economie și pe capital, pe creșterea reprezentării politice și apariția democrației în sensul ei modern. La începuturile modernității, societatea civilă, prin redescoperirea ideii de suveranitate, de cetățenie și societate publică politică, revigorează conceptele de public și privat. Habermas reia istoria sferei publice tocmai pentru a determina statusul ei contemporan, într-o societate dominată de mijloacele de comunicare în masă.

Al patrulea sens asupra căruia am insistat, este cel estetic, fundamentele teoretice fiind regăsite în textele lui Richard Sennett și în cele semne de Hannah Arendt. Sfera publică este analizată de acești teoreticieni prin prisma „performativității artistice”, acțiunile omului politic fiind „asimilabile” celor ale artistului, atât pentru Arendt cât și pentru Sennett, când aparența publică a politicii capătă statutul de „artă”.

Ultimul sens este cel al reprezentativității. Tematizăm, pe urmele unor teoreticieni liberali celebri, precum Kant, Mill și Rawls, sensul în care sfera publică devine o sferă a reprezentării și reprezentativității, a libertății de reprezentare în gândirea politică liberală. Punctul central în dezvoltarea gândirii politice a liberalismului și neoliberalismului constă în faptul că spațiul privat desemnează tot ceea ce se „sustrage” spațiului de afectare de către stat/public, astfel că sfera privată circumscrie domeniul în care acțiunea afectează doar pe actorul ei și pe nimeni altcineva. Într-un fel, *libertatea* umană este condiționată, determinată și definită de poziția pe care *publicul* o ia față de *privat*.

Dezvoltarea individualismului reprezintă un alt punct nodal în constituirea modernă a spațiului public. Individualismul presupunea emergența unor interese private ale indivizilor, pe care aceștia le consideră suficient de puternice pentru a fi necesar să le apere (în) public, în scopul obținerii unei/unor reglementări consensuale. Astfel, spațiul public se regenerează și afirmă, în modernitate, ca sferă intermediară între stat și sfera privată.

Sfârșitul modernității, eșecul politic al acesteia, s-a văzut prin manifestările de putere ale celor două fețe ale totalitarismului, fascismul și comunismul, în contextul unui declin împins până la dispariția spațiului *sferei publice*. Două preocupări au dominat, în descrierea post-evenimentială, deci, într-un fel post-istorică, a societății secolului XX: importanța dezvoltării și regenerării unei sfere publice și necesitatea regândirii relației dintre mijloacele de transmitere a informației și comunitate.

Partea a treia a lucrării noastre a fost concepută ca o dezvoltare firească a analizei sensurilor spațiului public. Aici, am încercat să aplicăm aceeași schemă paradigmatică *antic-modern*, folosită și în analiza evoluției istorice a semnificațiilor „occidentale” ale spațiului public, prin operațiuni de decelare a sensurilor „românești” ale spațiului public real, prezentând tentative de adaptare și/sau adoptare „autohtonă” a paradigmei menționate în analizarea lor. *Arhaic (tradițional)-modern* ar fi, credem, corespondentul „românesc” (est-european) al acesteia. De aceea, partea a treia a tezei noastre debutează printr-un capitol referitor la tradiția românească a spațiului public.

Primul capitol al părții a treia a lucrării vine să răspundă unei suite de întrebări: în ce măsură a existat, la noi, o tradiție a practicării spațiului public; iar, dacă a existat, care au fost condițiile constituirii lui, care era starea spațiului public/privat românesc înaintea instaurării comunismului și cum era modul „trăit”, asumat, experimentat de spațiul public în raport cu cel privat. Răspunsurile la acestea ar aduce specificații ale constituirii „tradiționale” a *spațiului/sferei public(e)* și a *spațiului/sferei privat(e)*. Intitulând capitolul *Spațiul public românesc de la tradiție la modernitate* am încercat să exemplificăm și să completăm tabloul genealogic românesc al conceptelor de *public* și *privat*, știut fiind că în privința categoriile menționate istoria românească este atât de precară. Nu numai că acestea au fost oarecum marginalizate de cercetările proprii științelor umaniste din spațiul românesc, dar și în domenii, ca cel juridic, referințele sunt puține. Este dificil de descoperit dacă marginalizarea își are resorturile emergente în discursivitatea naționalistă din secolele XIX și XX sau doar în ceea ce am numit „implozia comunistă” a spațiului public. Încinam de la început să considerăm că această „marginalizare” are rădăcini mai

adânc înfipite în tradiția culturală pre-comunistă a practicii spațiului public. Instaurarea ideologiei comuniste în spațiul cultural românesc nu este, singură, vinovată de ceea ce unii consideră a fi „distrugerea” spațiului public sau, „inversarea” raportului public-privat. Căutăm, astfel, răspunsuri la o dilemă care ar putea prezenta o importanță maximală în explicarea lentei „regenerări” postcomuniste a *spațiului/sferei public(e)*. Această preocupare impune o analiză a două existențe/„tradiții” în experimentarea spațiului public, anterioară comunismului: cultura populară românească și naționalismul precomunist. Pentru că, de abia după ce vom fi îndeplinit sarcina stabilirii existenței unei practici tradiționale a spațiului public și a celei promovate de naționalismul burghez, așadar după ce vom fi reconstituit, fie chiar parțial, geneza *spațiului/sferei public(e)* românesc/românești, vom putea da seama, în mod real, de mutațiile pe care comunismul le generează în practica românească a spațiului public. Abia apoi vom putea ști cu certitudine dacă ideologia comunistă a provocat, la noi, cu adevărat, un chiasm al relației public-privat. Așadar, pornind de la unele sugestii ale lui Sorin Adam Matei din lucrarea sa intitulată *Boierii Minții*, după care ideologia comunistă ar fi atras o „răsturnare a relației public-privat”, încercăm să structurăm un demers argumentativ, care ar conduce spre elaborarea unui tablou cât mai cuprinzător asupra evoluției gândirii politice în România postcomunistă.

Întrebarea care urmează firesc în cursul acestui tip de argumentație este: în raport cu ce sau față de ce se *răstoarnă* relația public-privat în comunism? Modelul în funcție de care Sorin Adam Matei consideră că se inversează raportul public-privat comunist și postcomunist românesc este, evident, cel occidental. Detaliile teoriei sale referitoare la relația public-privat în comunismul și postcomunismul românesc fac obiectul primelor pagini ale părții a treia a lucrării noastre.

Dacă Sorin Adam Matei a reușit să traseze liniile generale ale unui model occidental funcțional de relație *public-privat* și să îl opună, comparativ, celui românesc, nouă ne rămâne să schițăm, o altă opoziție paradigmatică, în funcție de care să judecăm relația public-privat, așa cum s-a înfățișat ea cea de-a doua jumătate a secolului XX. E vorba de a schița opoziția paradigmatică ce s-a suprapus „primei modernități” românești, din a doua jumătate a secolului XIX, căreia îi opunem raportul public-privat instituit în

procesul de „modernizare” al întregului context socio-politic românesc generat de „aplicarea” ideologiei comuniste.

Singura modalitate de a reconstitui „sensul tradițional” al spațiului public și cel naționalist și de a căuta ceea ce s-a pierdut din ele și ceea ce s-a „răsturnat” în raportul public-privat prin procesul de modernizare și de „comunizare”, este de explora și examina distincția dintre viața publică și viața privată în termenii „ritualizării” unor comportamente publice. (Cf. Richard Sennett, *The Conscience of the Eye. Design and Social Life of Cities*, Faber and Faber, London, 1991, p. 11). Vom căuta, în consecință, în acele remanente fragile ale societății „tradiționale” țărănești din România, adică în cultura populară, indiciile unor asemenea ritualizări ale comportamentului public. Normarea aproape ritualică a comportamentului public în lumea rurală este doar semnul unei „constituiri metaforice” a unui spațiu public. Sigur, nu întreaga cultură orală este relevantă pentru conturarea și funcționalizarea aceluia *civitas*, dar examinarea acelor ritualuri, sentimente și convingeri colective ce stau la baza comportamentelor care se ivesc într-un spațiu delimitat, cum este cel al satului, poate constitui în început într-un atare demers cognitiv. Semnele cele mai vizibile ale normării tradiționale a comportamentului public se găsesc în acea parte a culturii și literaturii tradiționale în care gradul de transmisibilitate este mai ridicat. Vom căuta, deci în acea zonă a spiritualității populare în care transmiterea orală a conținuturilor ce trebuie „popularizate” excede tocmai prin caracterul său public, iar proverbele par a reprezenta cel mai bine acest decupaj al culturii și literaturii noastre populare orale.

Concluzia desprinsă la sfârșitul acestui capitol este că, în contextul românesc, se poate vorbi despre o constituire mentalitar simbolică a spațiului public, de o instituire rurală a practicării lui, înrădăcinată în normările cutumiare ale „conduitei” individului sau grupului în sfere publice. Prin aceste norme cutumiare se poate opera o distincție între public și privat, între „fața” privată și cea „publică” a țăranului. Însă practica tradițională românească a spațiului public este, în esență, difuză, neinstituționalizată și apolitică.

Schematizarea cartografică a sensurilor occidentale ale spațiului public - originare în raport cu cele autohtone adaptate – tratate în capitolul al II-lea – poate da seama de prezența sau absența unor repere de pe o hartă conceptuală virtuală. Doar așa se va observa că din discursul umanist occidental asupra relației *public-privat* apare sau

lipsește o anumită piesă. Că, de pildă, chiar dacă apar câteva precizări referitoare la transformările pe care relația public-privat le suferă în regimurile totalitare, ele rămân, totuși, sporadice, iar analiza relației public-privat în comunism a fost exclusă aproape total din interpretările privind configurațiile acestor categorii.

Pe parcursul cercetărilor noastre cu privire la statutul categoriilor discutate am constatat că în cazul analizării sensurilor spațiului public românesc, paradigma *arhaic (tradițional)-modern* s-a dovedit a fi insuficient de operațională, deoarece comunismul s-a suprapus procesului modernizării târzii. Dacă această suprapunere istorică între înstăpânirea ideologiei comuniste și modernizare a fost totală sau parțială, dacă a fost reală sau de suprafață, corectă sau distorsionată, rămâne încă indecidabil. Cert este, însă, că, dintr-o perspectivă politologică, pentru a se ridica la nivelul promisiunilor modernizatoare la care trimitea demersul ideologic, comunismul ar fi trebuit, ca încă din prima fază a implementării sale în contextul românesc, să dea practicării tradiționale și celei naționaliste a *spațiului public* un sens politic adecvat. Dar, ceea ce s-a întâmplat în realitatea „aplicării” românești a ideologiei comuniste a fost o suprapunere confuză a politicilor publice ale statului peste normele cutumiare de reflectare a spațiului public tradițional, fără o instituire prealabilă funcției sale politice regularizatoare. Comunismul, prin extinderea funcțiilor statului peste ceea ce ar fi trebuit să se manifeste ca spațiu public median între stat și interesele private, nu numai că a limitat condițiile de posibilitate ale regenerării spațiului public, dar a distrus, totodată, atât proiectul modern al emergenței sferelor publice, cât și rămășițele unui întreg ethos tradițional (al spațiului public).

Așadar, dacă în modernitatea occidentală putem să ne referim la eclipsarea spațiului public prin diseminarea și multiplicarea excesivă a sferelor publice, așa cum rezultă din analizele lui John Dewey și Jürgen Habermas, în „modernitatea” comunistă putem să vorbim doar despre o retragere și o limitare extremă, până la „implozie”, a sferei publice, ceea ce a și condus la extincția sa. Sfera publică e limitată și controlată, putându-se vorbi doar de „subzistența” sa sub forma unor fragmentări de spații publice, extrem de restrânse.

Dorind o recuperare a sensului românesc al spațiului public în perioada comunistă, acest capitol stăruie și privitor la deturnarea fundamentelor juridice și

constituționale ale posibilizării unui *spațiu/sfere public(e)* prin limitarea abuzivă a drepturilor (constituționale) - dreptul la liberă exprimare și asociere și dreptului la proprietate. Altfel spus, „modernizarea” gândirii politice și a politicului în general eșuează (și) din această perspectivă în „proiectul” comunist al „societății multilateral dezvoltate” din România.

Ultimul capitol al acestei părți vine ca urmare firească a argumentării celui precedent și supune atenției specialiștilor cauzalitatea eclipsărilor spațiului public în postcomunismul românesc, printr-o privire diacronică a „regenerării lente” a spațiului public românesc postcomunist.

Absența tradiției științifice românești în abordarea spațiului public, a spiritului reflexiv-critic, coroborate cu „implozia” ideologică a formelor sale și așa incipiente de manifestare, au constituit cauzele intrinseci ale acestei regenerări tardive și lente a spațiului public românesc postcomunist. Peste aceste determinări imanente s-au suprapus, însă, în perioada timpurie a tranziției, câțiva factori exteriori, de acționalitate politică, printre care, cei mai importanți se pot deduce din (cele) trei „ucideri” simbolice, „în fașă”, care au pecetluit destinul democrației în România, în special a spațiului public postcomunist. Întindem, aici, puțin sensul termenului de *postcomunism* pentru a putea desemna, prin intermediul lui, nu doar perioada și manifestările post-revoluționare, ci chiar și revoluția din decembrie 1989. Momentul revoluției ne apare ca deosebit de „fecund” în consecințe în procesul de regenerare a unui spațiu public. A fost, necesar, în examinarea efectelor sale asupra stadiului embrionar post-revoluționar (postcomunist) al spațiului public, să-l scrutăm și sub acest aspect.

Am arătat cum primul eveniment istoric postcomunist a constat în „acapararea” și „instrumentalizarea” unei forme fenomenalizate de spațiu public, creat printr-o mișcare de masă. Procesul de „monopolizare politică” a spațiului public vizual s-a „desfășurat”, după un plan riguros, prin distorsionarea mediatică a revoltei române din decembrie și prin crearea unui *spațiu public-simulacru*, „fals” loc de întâlnire al unei comunități majoritar virtuale, sau, mai precis, a unei „mase de spectatori individuali separați” (Aurel Codoban, *Condițiile de posibilitate mediatică ale unei revoluții*, op. cit., p. 65). Această „comunitate”, de îndată ce a fost transpusă în spațiul virtual, nu s-a mai putut niciodată trezi ca „masă de adunare”, și, devenind inactivă, nu s-a mai putut mobiliza cu adevărat și

nu a ajuns niciodată, în acele momente, în ipostaza de a dezbate dintr-un unghi reflexiv-critic evenimentele în succesiunea și coerența impusă lor de către grupul de presiune de la Televiziunea Română Liberă. Accentul nu s-a pus, în cazul „Revoluției Române”, pe mișcările de mase, pe ceea ce se întâmpla efectiv în piețele publice, pe modul de manifestare a/în spațiul public, ci pe interpretările, distorsionante mediatic, ale fenomenelor de stradă. Ele veneau să *prevină*, prin substituție, fondarea unui spațiu public real: Ați mințit poporul/Cu televizorul.

Ulterior, în 1990, România avea să se confrunte cu o a doua formă, și mai puțin subtilă și voalată, de „ucidere” a spațiului public emergent, atunci când încercări reale de manifestare publică, reflexiv-critic-politică, vor fi înnăbușite în urma a ceea ce istoria recentă a numit, apoi, *mineriade*.

Fenomenul „Piața Universității”, considerat ca o primă reacție a societății civile românești împotriva „neo-comunismului”, a perpetuării, într-o formă așa zis „democratică”, a unei puteri cu manifestări și inerții comuniste a fost anihilat. Dovezile habitual-comuniste au fost constituite de înseși reacțiile non-permisive pe care le-a manifestat puterea neocomunistă, față de orice fel de contestație sau reacție publică, în forma hibridă de guvernare post-decembristă, din primul an al tranziției românești.

Inițiată de studenți și profesori ai universităților bucureștene, cărora li s-au alăturat în special cetățeni tineri, *Piața Universității* s-a constituit în jurul aceleiași ideologii care a lansat *Proclamația de la Timișoara*, document ce prevedea excluderea de la ocuparea funcțiilor publice a membrilor fostei nomenclaturi comuniste și a membrilor Securității. Actul propriu-zis al celei de-a doua ucideri simbolice a spațiului public a coincis cu fenomenul controlat al mineriadelor. Ea a însemnat, în fapt, dezafectarea acelei „zone libere de comunism/neocomunism” a Pieței Universității, respectiv a primei forme de experimentare a spațiului public, creată în jurul unui crez ideologic anticomunist.

În sfârșit, în cel de-al treilea caz ilustrativ pentru ceea ce noi considerăm a fi înnăbușirea în fașă a regenerării și promovării spațiului public românesc în postcomunism în care, miza politică nefiind atât de mare, se poate vorbi, de fapt, despre o „tentativă de ucidere lentă”, o reprezintă ignorarea voluntară a unui simptom de „boală socială” moștenită din comunism: discriminarea în Stat a minorităților religioase, cu complicitatea „Bisericii Naționale”. Ea a presupus ignorarea îndelungată a unei forme de

protest public a unora dintre aceste minorități și tratarea marginală de către stat, vreme îndelungată, a revendicărilor patrimoniale ale Bisericii Greco-Catolice, ale cărei merite în edificarea statului național erau uitate total. Acest din urmă exemplu este cel al unei lupte de rezistență și în comunism și în postcomunism, prin care s-a ajuns la o manifestare de protest restrânsă, dar constantă, de sferă publică românească din 1989 până azi. Ea viza și apăra, desigur, o identitate religioasă colectivă.

Lipsa unei legislații clare privitoare la garantarea dreptului la proprietate și reglementarea statutului proprietăților naționalizate de regimul comunist, legislație care să fie aplicată simultan cu legea privitoare la dreptul libertății religioase, au dat naștere, în Transilvania, unui veritabil fenomen: reprezentanții Bisericii Române Unite, neavând la dispoziție lăcașele de cult, confiscate de regimul comunist și predate și apoi preluate de Biserica Ortodoxă, în 1948, neavând unde să-și officieze liturghia, au decis să o facă, săptămânal desigur, de o manieră „demonstrativă” protestatară, în cea mai centrală piață publică a orașului Cluj și în alte piețe ale câtorva centre urbane. Timp de unsprezece ani, între anii 1990-2001, credincioșii de confesiune greco-catolică ai Clujului se adunau cu regularitate, duminicile și cu ocazia sărbătorilor mari religioase, în una din piețele „istorice” ale orașului, în fața statuii lui Matei Corvin. Protestul față de neretrocedarea lăcașelor de cult a fost simultan cu ieșirea, aproape ritualică, din „catacombe” și „instalarea” Bisericii în punctul care oferă cea mai mare vizibilitate, marcându-se astfel recrearea și afirmarea unei identități comunitare, fundamentale în exercițiul credinței.

Expunerea în spațiul vizibilității maxime ca ripostă atât față de viața în „catacombele” comunismului, cât și față de politica discriminatorie a oficialităților marca simbolic redobândirea dreptului la păstrarea identității religioase și îi „ocrotea” pe participanți de orice tentativă de „restricție” similară cu cele la care fuseseră supuși între anii 1948-1989. Acest spațiu public, fizic delimitat, avea atributul acceptabilității și libertății totale.

El asigură nu numai participarea la ritualul religios, ci și „aderarea” aproape necondiționată la o comunitate. Dacă pentru trecătorii de rând, liturghia greco-catolică săvârșită periodic în *Piața Unirii*, din centrul Clujului, a fost și o recunoaștere a manifestării de protest vizibilă și pentru mulți o „declarație” a unei identități, pentru credincioșii greco-catolici această acaparare a unui spațiu public însemna mult mai mult:

ea dovedea supraviețuirea în catacombe și capacitatea de a-și apăra public confesiunea. Reproșurile potrivit cărora religia și religiosul ar ține mai degrabă de sfera privată erau respinse prin apelul la un drept public: acela valabil pentru toți cetățenii de a-și manifesta credința și opțiunile religioase vizibil, public, fără nici o îngrădire.

Fenomenul este, credem, semnificativ pentru modul în care „vocile” unor sfere publice incipiente începeau să se audă și s-au propagat, fiind receptate în societatea românească postcomunistă: multe din ele au rămas trunchiate, fără ecou. Căci nu ne putem altfel explica lipsa de reacție și de interes a instituțiilor fundamentale ale statului, nici ignorarea totală a funcției sale ca mediator între diverse grupuri și interese (mai mult sau mai puțin) private, nici faptul că, în cele din urmă, doar în justiție au fost obținute de greco-catolici și de alte culte „minoritare” cele mai multe edificii de cult.

În cadrul societăților confruntate cu o tranziție de la un regim totalitar la unul democratic, prezența minorităților religioase și aparițiile lor în sfera publică sunt indiciul relativei evoluții a procesului de democratizare. Datorită manifestării în spațiul public, a luptei pentru raporturi normale „occidentale” între Biserică și Stat și pentru afirmarea pluralismului religios, Biserica Română Unită și comunitățile greco-catolice din Transilvania au oferit, pe de o parte, o reacție atipică prin raportare la confesiunea majoritară reprezentată de către ortodoxie, iar pe de altă parte, au dat un model de civism în relație cu alte minorități religioase. Regăsim în cazul analizat apariția unei alte enclave, mai *durabile*, „de protecție” a unui spațiu public odată instituit în România postcomunistă.

Putem afirma, fără a greși prea mult, că, pentru societatea românească, cele două fenomene, *Piața Universității* București și *Piața Unirii* Cluj au reprezentat primele forme de manifestare politică de sferă publică bazate pe ceea ce Hannah Arendt numea “rețea umană de relații”.

Partea a patra și ultima în structura acestei lucrări este dedicată analizării și „repunerii în drepturi” a elementului secund al relației public-privat: spațiul/sfera privat(ă). Ea se intitulează: *Identități private: „subzistența” corpului și rezistența prin cultură*.

Fiind mai puțin afectat de sfera acționalității politice spațiul privat pare a fi mai ferit de transformări comparativ cu spațiul public. El nu rămâne, însă, constant,

neschimbat, ci,, ca element secund al relației public-privat, poate fi influențat de mulți factori, dar și de metamorfozele spațiului public. De aceea, cea mai semnificativă afectare a naturii spațiului privat survine, credem, în urma unei distorsionări ideologice a spațiului/sferei public(e). Dacă pentru spațiul public ideologia comunistă a adus o puternică „eclipsare”, și sfera privată a suferit o pierdere a autonomiei sale în raport cu Statul. Cazul instaurării regimurilor comuniste reprezintă, în mod cert, și exemplele cele mai clare de modificare a coordonatelor spațiului/sferei privat(e). Odată cu distrugerea treptată a spațiului public în comunism, accesul statului la/în spațiul privat a devenit din ce mai neîngrădit.

Prin urmare, detalierea direcțiilor în care se schimbă semnificația sferei publice, până la agresarea intimității individului de-a lungul comunismului (românesc), „recuperarea” „rămășițelor” acestora, adică determinarea chirurgicală a vreunui rest de sferă privată, intimă pură, i.e., neschimbată și neîntoarsă spre exterioritate stă în sarcina a două capitole ale părții finale a lucrării, ce corespund celor două paliere ale intimității individuale: viața biologică și viața contemplativă.

Premisa primului capitol, *Instituționalizarea corporalității*, rezidă în constatarea reflexiv-critică a faptului că discursul public dedicat recuperării trecutului comunist, atunci când își așază sub lupă chestiunea corporalității, se oprește la analiza a două tipuri de „victimizare“ a corpului: corpul *supus* torturii fizice (Cf. Ruxandra Cesereanu *Panopticum. Tortura politică în secolul XX. Studiu de mentalitate*. Iași, Institutul European, 2001) și corpul *expus* procreării (Cf. Băban A., David H. P., *Voci ale femeilor din România. Aspecte ale sexualității, comportamentului de reproducere și ale relațiilor de cuplu în epoca Ceaușescu*, 1997 și A. Băban, H. P. David, *The Impact of Body Politics on Women's Bodies in Women and Man, in East European Transition*, Summer School, Cluj, July 23-28, 1996, edited by M. Feschmidt, E. Magyari Vincze and V. Zentai, Cluj-Napoca, EFES , 1997. Cf., de asemenea, Gail Kligman, *Politica duplicității*, București, Humanitas, 2000). Capitolul pe care îl propunem se oferă ca un excurs printre diferitele reprezentări, *ideale* sau *reale*, ale corpului în comunismul românesc. El se vrea o analiză axată punctual pe înțelegerea statutului corporalității în cadrul ideologiei comuniste și în aplicarea acesteia în spațiul românesc, a modului în care corporalitatea devenea obiect al discursul public comunist. Corporalitatea este văzută în acest punct al lucrării ca un ultim

bastion prin care spațiul privat, intim, se confruntă cu ideologia. Moduri ale afectării corporalității umane în comunismul românesc au fost surprinse în capitolul intitulat *Instituționalizarea corporalității*. Concluzia acestor analize este cea potrivit căreia viața biologică are un destin similar, dacă nu chiar mai limitat de ideologie decât cea contemplativă, a reflexivității. Corporalitatea pare a fi *enclavizată*, căci, fie și exilată în spațiul său privat, ea trăiește în totală dependență de modul în care e „imaginată” de ideologie.

Exercițiul de „mărire” a fotografiei spațiului privat în comunism duce, așa cum anunțam dintru început, spre devoalarea planului intimității. Sfera intimității se oferă privirii scrutătoare, pe două paliere: cel al vieții biologice și cel al vieții contemplative. Prin acest exercițiu analitic, am încercat să dăm un răspuns întrebării cum anume se așază viața contemplativă în ansamblul structural public-privat în perioada comunismului românesc, pentru a dezvălui, spre final, câteva din strategiile de rezistență (culturală) în fața tăvălugului ideologic. Căci situarea reflexivă în lume își are, întotdeauna, capcanele ei, chiar dacă multe din ele scapă adesea privirilor panoramice. Or, noi tocmai în căutarea acelor obstaculări ale vieții intime contemplative vom porni în capitolul al doilea al ultimei părți a tezei. Și facem aceasta nu dintr-un elan strategic, acela de a ocoli ceea ce, cel puțin în spațiul românesc a mai fost discutat, respectiv problematica „rezistenței *prin* cultură”, ci întrucât, credem sincer, că problema „rezistenței *în* cultură” în perioada comunistă, a fost evitată până acum de cercetările din sfera socio-culturală: istorice, filosofice, sociologice, antropologice. Mai mult decât atât, cele două chestiuni nu au fost discutate din perspectiva raportului public-privat. În fond, atât rezistența *prin* cultură, cât și rezistența *în* cultură implică aceeași alegere categorială între public și privat, între viața publică și cea privată. Or, înspre oricare dintre acestea ar fi înclinat balanța alegerii personale, individuale, riscurile și sacrificiile par comparabile. Pentru că dacă rezistența *prin* cultură presupunea, în bună măsură, renunțarea la ceea ce era (făcut) public în sfera vieții culturale în favoarea unei autonomii a gândirii, rezistența *în* cultură presupunea, totuși, sacrificarea autonomiei gândirii în favoarea opțiunii pentru rezistența instituțională. Așadar, am încercat să punem între paranteze înțelegerea în raport opozitoriu a problematicii „rezistenței *prin* cultură” și a „rezistenței *în* cultură” adică în zona instituționalizată a culturii, cu scopul unei tentative de „amnistiere” a tuturor celor

care, în perioada comunistă, au fost implicați în „producția” mentală: indivizi și comunități intelectuale din afara aparatului de partid și a Securității.

Urmărim, prin cele două capitole mai sus menționate, procesul, caracteristic socialismului, de înstrăinare a individului de propria-i corporalitate și spiritualitate și, implicit, identificarea „frontierelor” dintre *public* și *privat*. Aceste capitole vizează adâncirea demersului teoretic și surprinderea în procesualitatea lor, cât mai pe larg, a mutațiilor produse o dată cu instaurarea socialismului în aria semantică a noțiunilor de public și privat.

Scurte concluzii :

Conceptele de *public* și *privat* analitic definite pot fi folosite, pe de o parte, drept categorii-barometru în determinarea gradului de modernitate și de democratizare a unei societăți căreia îi sunt aplicate, și, pe de altă parte, pentru stabilirea gradului de modernitate și de deschidere a discursului asupra sferei politicii, a vieții politice, în general. Spațiul public este înțeles și practicat de modernitatea occidentală ca un concept plurivalent și evolutiv, însemnând atât un concept operațional *tare*, cât și unul *slab* și concret, de spațiu median și mediator între puterea statului și interesele private. El apare, totodată, ca un concept reglator în raport cu ambele structuri pe care le mediază. Prin urmare, faptul că noțiunile de public și privat au pătruns atât de târziu în zona preocupărilor teoretice autohtone este un indiciu asupra formării extrem de lente a exercițiului practicării spațiului public.

Apariția sa târzie în orice tip de societate permite și posibilizează aplicări ale unor forme politice extreme, ale diferitelor tipuri de ideologie. Așa se întâmplă și în contextul românesc al secolului XX. Pentru că, așa cum am arătat, este cert că în spațiul românesc precomunist se poate vorbi doar despre o tradiție apolitică, în definierea lui, despre o prezență difuză a practicii spațiului public. Forma aceasta aseptizată politic și neconcludent definită a spațiului public românesc a favorizat aplicarea unor forme extreme de ideologie, cum sunt: naționalismul, fascismul, dictatura militară și cea comunistă. Comunismul reprezintă, pentru spațiul românesc, punctul de turnură care modifică deopotrivă structurile tradiționale, de experimentare, cât și pe cele precomuniste nu numai ale spațiului public, dar și pe ale spațiului privat.

Din punct de vedere politic și analizat din perspectiva raportului public-privat, nici comunismul și nici postcomunismul românesc nu s-au ridicat la înălțimea proiectelor lor modernizatoare. Mai mult, prin extensie, postcomunismul a evoluat extrem de lent, cu obstaculări naționalist-comuniste și populiste și nici după două decenii nu avem un regim democratic consolidat în lipsa unei instituirii reale, nu simulate, a spațiului public și al unei practici încetățenite și instituționalizate a sferei publice (înțeleasă ca societate civilă).

Se poate vorbi, în comunism, de o suprapunere a „corpului politic“ al statului peste formele și normările tradiționale, apolitice ale practicării spațiului public, ceea ce are drept rezultat o evitare a apropierei sensului politic deplin a spațiului public.

Așadar, comunismul nu produce o modificare radicală, în contextul cultural românesc, a structurii slab conotate politic a spațiului public, cu toate pretențiile modernizatoare pe care le-ar fi avut. În schimb, prin extinderea insidioasă a forței și controlului statului totalitar, el reușește să afecteze puternic practicarea spațiului/sferei public(e), a spațiului/sferei privat(e). Invadat de ideologie, însuși spațiul intimității devine prea strâmt pentru a lăsa loc inițiativei private. Iar, dispensat de inițiativă, spațiul privat devine un simplu apanaj al controlului politic al statului.

Ceva din inerțiile raportărilor comuniste față de spațiul public, ignorarea lui ca formă absolut necesară în edificarea democrației, pare să se fi păstrat și de-a lungul perioadei tranziției românești de la comunism la ceea ce i-a urmat. De aceea, considerăm că o traducere, o înțelegere și explicare temeinice, în primul rând culturale, a categoriilor occidentale de spațiu/sferă public(ă) și privat(ă) este primul pas necesar în forjarea democratică a vieții noastre sociale și politice, cât și în stabilirea unui echilibru în experimentarea acestora în relația public-privat. Însă, translarea și interpretarea aceasta nu dorește doar un rezultat cultural-simbolic, acela al purilor clarificări de natură conceptuală, ci speră să producă o seamă de consecințe modernizatoare și la nivelul de înțelegere al practicării spațiului public. Traducerea, înțelegerea și explicarea aceasta nu se putea face, astăzi, decât printr-un demers laborios, de esență sintetizatoare.

Câteva deziderate ale sintezei tematice asupra categoriilor de public și privat au devenit vizibile. Primul a constat, așa cum aminteam și mai sus, în urmărirea avatarurilor istorice ale acestor categorii: de la concepția antică, pur politică, a spațiului public, la cea

modernă, în care spațiul public, prin apariția mijloacelor de comunicare eficiente și prin dobândirea unei calități publice a sferei sociale, se modifică în ceea ce teoria politică modernă desemnează ca sferă publică.

Al doilea deziderat al sintezei tematice pe care am propus-o a fost să arătăm cum, din perspectiva categoriilor de public și privat, tradiția filosofiei politice pare să se fractureze și să ia, prin teoriile lui Walter Lippmann și John Dewey, o primă turnură în direcția științei politice, pentru ca, mai apoi, să cunoască încă o cotitură, prin operele unor mari teoreticieni ai secolului trecut, precum Hannah Arendt, Jürgen Habermas sau John Rawls, spre teoria politică actuală. O dată cu constatarea acestor mutații din filosofia politică, am realizat un al treilea deziderat, acela al recuperării pasului intermediar între filosofie politică și teorie politică, acela al construcției pragmatice a științei politice. Această lungă incursiune istorică presupune reconstituirea valențelor pragmatiste uitate sau doar neglijate, inclusiv de discursul occidental principal, și elaborarea celor mai concludente definiții ale noțiunii de *spațiu/sferă public(ă)*, *spațiu/sferă privat(ă)*. Un alt deziderat al acestei sinteze tematice a vizat explicitarea diferențelor dintre noțiunea de spațiu public sau privat și cea de sferă publică sau privată, pe care contextul teoretic occidental pare să le fi operat în lunga genealogie a categoriilor de public și privat. Trecerea de la noțiunea de spațiu public la cea de sferă publică se identifică cu un proces de modernizare care coincide cu integrarea spațiilor publice într-o sferă publică mult mai largă, cuprinzătoare și impersonalizată. Un ultim deziderat al lucrării consacrate categoriilor de spațiu public și spațiu privat viza detectarea elementelor care lipsesc din discursul umanist occidental asupra relației public-privat.

Cu toate că dubla strategie de recuperare diacronică a accepțiilor occidentale ale conceptelor vehiculate și de sincronizare a discursului românesc despre spațiul public și spațiul privat cu cel occidental par să conducă spre concluzia că procedeul încercărilor de sincronizare culturală prin analiza amănunțită a categoriilor discutate, aplicat în atâtea domenii trebuie să stea și la baza sarcinii de corectare a lipsei de interes și de popularitate pe care ele o suferă în contextul teoretico-politic autohton. Efortul de promovare a categoriilor de spațiu/sferă public(ă) și spațiu/sferă privat(ă) în cultura românească joacă și rolul unei pledoarii indirecte pentru regenerarea unui spațiu public practicabil, apoi pentru adaptarea și adoptarea lui, pentru modernizarea și extinderea sa către o sferă

publică mai cuprinzătoare și vii și, nu în ultimul rând, pentru generarea unor distincții cât mai clare între conceptele discutate cu deschidere spre alte domenii – cel juridic, politic, administrativ, cultural sau artistic, arhitectural sau urbanistic.

Bibliografie

1. Anscombe G.E.M., *Modern Moral Philosophy*, Philosophy, vol. 33, no. 124 (January 1958).
2. Antohi Sorin, Tismăneanu Vladimir, (editori), *De la utopie la istorie. Revoluțiile din 1989 și urmările lor*, Editura Curtea Veche, București, 2006.
3. *Anuarul Universității din Cluj*. 1919-1942.
4. Arachelian Vartan, *Revoluția și personajele sale*, Ed. Nemira, București, 1998.
5. Arendt Hannah, *Denktagebuch. 1950 bis 1973*, Zweiter Band, Piper, München, 2002.
6. Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Faber and Faber, 1963.
7. Arendt Hannah, *Ich will verstehen. Selbstauskünfte zu Leben und Werk*, Piper, München, 1996.
8. Arendt Hannah, *Între trecut și viitor: Opt exerciții de gândire politică*, Editura Antet, București, 1997.
9. Arendt Hannah, *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago, 1958.
10. Arendt Hannah, *The Human Condition*. Doubleday Anchor Books. Doubleday & Company, Inc. Garden City, New York, 1959.
11. Arendt Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Schocken Books, New York, 1951.
12. *Arhivele Securității*, vol. 2, Nemira, București, 2006.
13. Aristotel, *Etica Nicomahică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988
14. Aristotel, *Politica*, Editura IRI, București, 2001.
15. Armanca Brîndușa, *Media culpa*, Editura Curtea Veche, București, 2006.
16. Banac Ivo, (ed.), *Eastern Europe in Revolution*, Cornell University Press, Ithaca, 1992.
17. Barrington Moore, Jr., *Privacy. Studies in Social and Cultural History*. M. E. Sharpe Inc., Armonk, New York, London, England, 1984.
18. Bauman Zygmunt, *Liquid Modernity*, Polity Press, Cambridge, 2000, p. 76.
19. Băban A., David H. P., *The Impact of Body Politics on Women's Bodies in Women and Man, in East European Transition*, Summer School, Cluj, July 23-28, 1996, edited by M. Feschmidt, E. Magyari Vincze and V. Zentai, EFES, Cluj-Napoca, 1997.
20. Beck Sam, *Opposition and Dissent: The Romanian Opposition's Symbolic Use of Space in June 1990*, Ithaca, New York, Mario Einaudi Center for International Studies, 1990.
21. Benhabib Seyla, *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*, Sage Publications, London, 1996.
22. Benjamin Walter, *Iluminări*, Idea, Cluj-Napoca, 2002.
23. Bensman Joseph, Lilienfeld Robert, *Between Public and Private. Lost Boundaries of the Self*. The Free Press, A Division of Macmillan Publishing Co. Inc. New York, Collier Macmillan Publishers, London, 1979.
24. Betea Lavinia, *Mentalități și remanente comuniste*, București, Nemira, 2005.
25. Betea Lavinia, *Psihologie politică: Individ, lider, mulțime în regimul comunist*, Iași, Polirom, 2001.

26. Blumenberg Hans, *The Legitimacy of the Modern Age*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1982.
27. Boia Lucian, *Mitologia științifică a comunismului*, Humanitas, București, 2005.
28. Bordo S., *Reading the Slender Body*, in *Body/Politics. Women and the Discourses of Science*, edited by M. Jacobus, Fox Keller, Shuttlesworth, Routledge, New York and London, 1990.
29. Bourdieu Pierre, *Despre televiziune, urmat de Dominația jurnalismului*, București, Meridiane, 1998.
30. *Buletinul universistăților V. Babeș și Bolyai*, Cluj, seria Științe sociale, vol I nr. 1-2, 1956.
31. Bunge Mario, *Scientific Research*, Heidelberg, Springer, 1967
32. Carpinschi Anton și Ilas Andrei, *Criza politică și construcția instituțională democratică. O analiză comparată a douăzeci și opt de constituții*, Journal for the Study of Religions and Ideologies, www.jsri.ro, no. 7, Spring, 2004.
33. Cătănuș Dan, *Intellectualii români în arhivele comunismului*, Editura Nemira, București, 2006.
34. Cernat Paul, Manolescu Ion, Mitchievici Angelo, Staromir Ion, *Explorări în comunismul românesc*, Polirom, Iași, 2004.
35. Cesereanu Ruxandra, *Decembrie '89. Deconstrucția unei revoluții*, Editura Polirom, Iași, 2004.
36. Cesereanu Ruxandra, *Panopticum. Tortura politică în secolul XX. Studiu de mentalitate*. Iași, Institutul European, 2001.
37. Codoban Aurel, *Filosofia ca gen literar*, Dacia, Cluj, 1992.
38. Codoban Aurel, *Semn și interpretare. O introducere postmodernă în semiologie și hermeneutică*, Editura Dacia, Cluj, 2001.
39. Codoban, Aurel. *Structura semiologică a structuralismului*, Dacia, Cluj, 1984.
40. Codrescu Andrei, *Gaura din steag. Însemnări despre evenimentele din decembrie 1989 din România*, Editura Athena, 1997.
41. Crăiuțu Aurelian, *Elogiul moderației*, Editura Polirom, Iași, 2006.
42. Crossley Nick and Roberts John Michael, (Ed.), *After Habermas. New Perspectives on the Public Sphere*, Blackwell Publishing, Oxford, 2004.
43. de Coulanges Fustel, *Cetatea Antică*, Editura Librăriei SOCEC &CO., S.A., București.
44. Descartes, *Discurs asupra metodei de a calauzi bine rațiunea și de a căuta adevărul în științe*, Mondero, București, 1999.
45. Dewey John, *The Development of American Pragmatism*, în *Studies in the History of Ideas*, vol II, Columbia University Press, 1925.
46. Dewey John, *The Need for a Recovery of Philosophy*, în John Dewey, *The Essential Writings*, Harper Torchbooks, New-York, 1977.
47. Dewey John, *The Public and Its Problems*, in *The Later Works*, Vol. II 1925-1927, Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville, 1984
48. Dewey John, *The Public and Its Problems*, prima ediție: Allen & Unwin, London, 1926.
49. Dewey John, *The Public and Its Problems*, Swallow Press, 1991.
50. Dewey John, *The Quest for Certainty*, G. P.Putnam's Sons, New-York, 1960.

51. Dewey John, *Why study Philosophy?*, in *Early Works*, 1882-1898, vol . 4: 1893-1894, Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois University Press, Feffer & Simons, London and Amsterdam, 1972.
52. Dima Teodor, *Întâlniri elective -Lucian Blaga și Constantin Noica*, JSRI No. 14, Summer 2006.
53. Dima Teodor, *Comentarii la „Cunoașterea luciferică”*, în „Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza» Iași”, 1992.
54. Dima Teodor, *Explicație și înțelegere*, vol. II, Editura Graphix, Iași, 1994.
55. Djilas Milovan, *The New Class. An Analysis of the Communist System*, Praeger Publishers, New York, 1960.
56. Durkheim Emile, *Despre sinucidere*, Institutul European, 1993.
57. Durkheim Emile, *Diviziunea muncii sociale*, Editura Albatros, 2001.
58. Eisenstadt Samuel N., Schluchter Wolfgang, Wittrock Björn (ed.), *Public Spheres & Collective Identities*, Transactions Publishers, New Brunswick, New Jersey, 2001.
59. Enache George, *Ortodoxie și putere politică în România contemporană*, Editura Nemira, București, 2005.
60. Euben J. Peter, *Arendt's Hellenism*, in *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*, Edited by Dana Villa, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
61. Evans S. and Boyte H., *Free Spaces*, Harper and Row, New York, 1986.
62. Falk Barbara J., *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe. Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, CEU Press, Budapest, New York, 2003.
63. *Filosofia Americană* , vol.I, *Filosofia Americană Clasică*, Editura All, București, 2000.
64. Foucault Michel, *A supraveghea și a pedepsi*, București, Editura Paralela 45, 2005.
65. Foucault Michel, *Arheologia cunoașterii* Editura Univers, București, 1999.
66. Foucault Michel, *Ordinea discursului. Un discurs despre discurs*. Editura Eurosong & Book, București, 1998.
67. Friedrich Carl J., *Die politische Wissenschaft*, K. Albert, Verlag, München, 1961.
68. Frunză Mihaela, *Ideologie și feminism*, Editura Limes, Cluj-Napoca, 2004.
69. Frunză Mihaela, Frunză Sandu, *Etică, superstiție și laicizarea spațiului public*, in *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, volume 8, no. 23, Summer 2009.
70. Frunză Sandu, *Iubirea și transcendența*, Dacia, Cluj, 1999.
71. Frunză Sandu, *Fundamentalismul religios și noul conflict al ideologiilor*, Limes, Cluj, 2003.
72. Frunză Sandu, *Pași spre integrare. Religie și drepturile omului în România*, Limes, 2004.
73. Frunză Sandu, *Pluralism și multiculturalism* , in *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, www.jsri.ro, No.9, Winter 2004.
74. Gal Susan și Kligman Gail, *Politicile de gen în perioada postsocialistă. Un eseu istoric comparativ*, Iași, Polirom, 2003.
75. Gal Susan și Kligman Gail, *Reproducerea diferențelor de gen. Politici, sferă publică și viața cotidiană în țările postsocialiste*, EFES, Cluj-Napoca, 2003.
76. Gavriluță Cristina, Gavriluță Nicu, *Sociologia sportului*, Polirom, Iași, 2010.
77. Gavriluță Nicu, *Imaginarul social al tranziției românești. Simboluri, fantasme, reprezentări*, Cluj, Editura Dacia, 2001.
78. Gavriluță Nicu, *Fractalii și timpul social*, Cluj, Editura Dacia, 2003.

79. Gavriluță Nicu, *România în Starea Bardo. Publicistică și dialoguri culturale*, Cluj-Napoca, Editura Provopress, 2006.
80. Gélédan Alain (coord.) et al., *Dicționar de Idei Politice*, Institutul European, Iași, 2007.
81. Giddens Anthony, *Modernity and Self-Identity*, Cambridge, Polity Press, 1991.
82. Goodin Robert E., Klingemann Hans-Dieter, *Manual de Știință Politică*, Editura Polirom, Iași, 2005.
83. Grigore Mihai, *Intra-muros*, în “Suplimentul de marți al ziarului Observator de Constanța” nr. 28-31, 16 mai 2000, p. 3.
84. Habermas Jürgen, *Sfera publică și transformarea ei structurală. Studiul unei categorii a societății burgheze*, Editura Univers, București, 1998.
85. Habermas Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Luchterhand, Neuwied/Berlin, 1962.
86. Habermas Jürgen, *The Structural Transformation of the Public Sphere: an inquiry into a category of bourgeois society*, Thomas Burger and Frederick Lawrence (trans.), The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1989.
87. Habermas Jürgen, *Theory and Practice*, Heinemann, 1977.
88. Habermas Jürgen, *Zwischen Naturalismus und Religion*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2005.
89. Hecht Richard D., *Religious Studies*, in Wade Clark Roof (ed.), *Contemporary American Religion*, Macmillan, New York, 2000.
90. Hegel G. W. F., *Prelegeri de istorie a filosofiei*. Vol. I, Traducere de D. D. Roșca, Editura Academiei R.P.R., 1963.
91. Hénaff Marcel și Tracy B. Strong (Eds), *Public Space and Democracy*, Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 2001.
92. Hénaff Marcel, *La ville qui vient*, Paris, L'Herne, 2008.
93. Hobbes Thomas, *Leviathan*, Oxford University Press, Oxford, 1996.
94. Hossu Longin Lucia, *Memorialul Durerii*, Humanitas, București, Humanitas, 2007.
95. Hume David, *Cercetare asupra intelectului omenesc*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.
96. Iliescu Adrian-Paul, *Introducere în politologie*, Editura All, București, 2003.
97. Ioan Augustin, *În favoarea spațiului public – (re)construcția în vremea crizei –*, Dilema Veche, Anul VI, nr. 275, 21 mai 2009.
98. Isaac Jeffrey, *The Strange Silence of Political Theory*, in *Political Theory*, vol. 23, no. 4, november 1995.
99. *Îndrumar pentru studenți*, Universitatea Babeș-Bolyai Cluj, 1962-1963.
100. Kallós Nicolae, *Crâmpeli de viață din secolul XX*, Un dialog despre evreitate, holocaust și comunism ca experiențe personale, consemnat de Sandu Frunză, Editura Fundației Axis, Iași, 2003.
101. Kant, *Critica rațiunii practice*, Editura IRI, București, 1999.
102. Kant, *Ideea critică și perspectivele filosofiei moderne, Kant prin el însuși*, ediție, traducere și note de Alexandru Boboc și Liviu Stroia, București, Paideia, 2000.
103. Karnouh Claude, *Comunism, postcomunism și modernitate târzie*, Polirom, Iași, 2000.
104. Kligman Gail, *Politica duplicității*, București, Humanitas, 2000.

105. Lefort Claude, "Hannah Arendt et la question du politique", in *Essais sur le politique*, Seuil, Paris, 1986.
106. Levinàs Emanuel, *Totalitate și Infinit. Eseu despre exterioritate*, Iași, Polirom, 1999, p. 115.
107. Liddell H. G. & Scott R., *Greek-English Lexicon*. With a revised supplement, Clarendon Press, Oxford, 2004.
108. Liiceanu Gabriel, *Jurnalul de la Păltiniș. Un model paideic în cultura umanistă*, Editura Humanitas, București, 1991.
109. Liiceanu Gabriel, *Ușa interzisă*, Editura Humanitas, București, 2002.
110. Lippmann Walter, *The Phantom Public*, Library of Conservative Thought, 1925.
111. Locke John, *Scrisoare despre toleranță*, Nemira, București, 1999.
112. Lyon David, *Postmodernitatea*, București, Editura Du Style, 1998.
113. Lyotard, J. F., *Conditia postmodernă. Raport asupra cunoașterii*, Editura Babel, București, 1993.
114. Maisonneuve J., Bruchon-Schewitzer M., *Modeles du corps et psychologie esthetique*, Paris, PUF, 1981.
115. Marica George Em., *Filosofia bunului simț*, Editura Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1998.
116. Marino Adrian, *Cenzura în România. Schiță istorică introductivă*, Craiova, Editura Aius, 2000.
117. Marx Karl, *Die Frühschriften*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1971.
118. Marx Karl, *Manifestul Partidului Comunist*, Nemira, București, 2006.
119. Marx Karl, *Manuscrise economico-filosofice din 1844*, Editura Politică, 1987.
120. Matei Sorin Adam, *Boierii minții. Intelectualii români între grupurile de prestigiu și piața liberă a ideilor*, Editura Compania, București, 2004
121. McKee Alan, *The Public Sphere: An Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
122. Mihali Ciprian (coord.), *Arta, tehnologie și spațiu public*, Editura Paidea, București, 2005.
123. Mihăilescu Călin-Andrei (coord.), *Cum era ? Cam așa... Amintiri din anii comunismului românesc*, Editura Curtea Veche, București, 2006
124. Mill John Stuart, *Despre libertate*, Humanitas, București, 2001.
125. Miroiu Mihaela, *Drumul catre autonomie. Teorii politice feministe*, Polirom, Iași, 2004.
126. Miroiu Mihaela, *Femeile în România comunistă. Studii de istorie socială*, Politeia, SNSPA, București 2003.
127. Murgescu Bogdan, (coord.), *Revoluția română din decembrie 1989: Istorie și memorie*, Polirom, Iași, 2007.
128. Neculau Adrian, *Viața cotidiană în comunism*, Polirom, Iași, 2004.
129. Negt Oskar, Kluge Alexander, *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1972.
130. Neumann Victor, *Istoria - de la povestire la problematizare*, în Dilema veche, Anul VI, nr. 263, 02 martie 2009.
131. Nietzsche Friedrich, *Voința de putere*, Voința de putere ca viață, București, Editura Aion, 1999.

132. Nozick Robert, *Anarchy, State, and Utopia*, Basic Books, New York, 1974.
133. Oprea Cristian, *Cartierul-Ghetto*, in *Arhitect Design*, nr. 2/2001, <http://www.arhitextdesign.ro>.
134. Orwell George, *O mie nouă sute optzeci și patru*, București, Editura Univers, 1991, p. 55.
135. Oswald Ingrid și Voronkov Viktor, *The Public-Private Sphere in Soviet and Post-Soviet Society: Perception and dynamics of 'public' and 'private' in contemporary Russia*, în *European Societies*, (Martie, 2004, Vol. 6 Issue 1)
136. Pârvu Ilie, *Teoria științifică. Modalități de reconstrucție și modele semantice ale structurii și dinamicii teoriilor științifice*. București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981.
137. Pârvolescu Cristian, *Politici și instituții politice*, Editura Trei, București, 2000.
138. Petrovszky Konrad și Țichindelean Ovidiu, *Revoluția Română Televizată. Contribuții la istoria culturală a mediilor*, Idea, Cluj, 2009.
139. *Programul cursurilor și seminariilor pentru anul 1942-1943*, Facultatea de Filosofie și Litere, Editura Cartea Românească, Sibiu, 1943.
140. Ramoneda Josep, *In Favor of Public Space*, in *Open: New Designs for Public Space*, Editori: Raymond Gastil și Zoe Ryan, Princeton Architectural Press; prima ediție 1 Februarie 2004
141. Rațiu Dan-Eugen și Mihali Ciprian, *Artă, comunitate și spațiu public. Strategii politice și estetice ale modernității*. Editura Casa Cărtii de Știință, Cluj-Napoca, 2003.
142. Rawls John, *A Theory of Justice*, Belknap Press, Cambridge, Massachusetts, 1971.
143. Rawls John, *The Idea of Public Reason Revisited*, in „The University of Chicago Law Review”, Vol. 64, No. 3. (Summer 1997)
144. Rorty Richard, *Contingență, ironie și solidaritate*, Editura All, București, 1998.
145. Rorty Richard, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton University Press, Princeton, 1979.
146. Rorty Richard, *Pragmatism și filosofie post-nietzscheană. Eseuri filosofice*, vol 2, Editura Univers, București, 2000.
147. Sattig Alfred, *Kant und Rawls. Eine kritische Untersuchung von Rawls' Theorie der Gerechtigkeit im Lichte der praktischen Philosophie Kants*, Mannheim, 1985.
148. Saxonhouse Arlene W., *Classical Greek Conceptions of Public and Private*, in *Public and Private in Social Life*. Edited by S.I. Benn and G.F. Gaus. Croom Helm London & Canberra St. Martin's Press New York, 1983.
149. Scalat Laurențiu Ștefan, (coord.), *Dicționar de scrieri politice fundamentale*, Humanitas, București, 2000.
150. Sennett Richard, *The Conscience of the Eye. Design and Social Life of Cities*, Faber and Faber, London, 1991.
151. Sennett Richard, *The Fall of Public Man*, Faber and Faber, London, 1993.
152. Shafir Michael, *Political Stagnation and Marxist Critique: 1968 and Beyond*, în *Comparative East European Perspective*, British Journal of Political Science, Vol. 14, octombrie, 1984.
153. Shafir Michael, *Politics, Economics and Society: Political Stagnation and Simulated Change*, London: Frances Pinter, 1985.

154. Shafir Michael, *Raportul Tismăneanu. Note din public și din culise*, Tribuna, nr. 7, 1-15 martie 2007.
155. Simmel Georg, *Über sociale Differenzierung*, Duncker & Humblot, Leipzig, 1890.
156. Sloterdijk Peter, *În aceeași barcă*, Editura Idea, Cluj, 2002.
157. Sloterdijk Peter, *Reguli pentru parcul uman*, Humanitas, București, 2003.
158. Soulet, J. F., *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*, Iași, Polirom, 1998.
159. Steinberger Peter J., *The Idea of the State*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
160. Strauss Leo, *The Persecution and the Art of Writing*, University of Chicago Press, Chicago, London, 1988.
161. Strauss Leo, *What is Political Philosophy?*, University of Chicago Press, 1988.
162. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, Series Philosophia et Oeconomica, Cluj, Intreprinderea Poligrafică, 1962.
163. Tismăneanu Vladimir, *Byzantine Rites, Stalinist Follies: The Twilight of Dynastic Socialism in Romania*, Orbis, Vol. 30, Nr. 1, 1986.
164. Tismăneanu Vladimir, *Comunism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Iași, Editura Polirom, 2005.
165. Tismăneanu Vladimir, *Mizeria utopiei*, Polirom, Iași, 1997.
166. Tismăneanu Vladimir, *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*, Polirom, Iași, 1999.
167. Todorean Olivia, *Itinerarii contestatare. Studii de teorie politică feministă*, Politeia, SNSPA, București, 2002.
168. Todorov Tzvetan, *Confruntarea cu extrema. Victime și torționari în secolul XX*, Humanitas, București, 1996.
169. Triadnis Harry, „The self and social behavior in differing cultural contexts”, *Psychological review*, 96, nr. 3, 1989.
170. Tucidide, *History of the Peloponnesian War*, University of Cambridge Press, Cambridge, 1989.
171. Turlea Cristina, *Arhitectura și spațiile publice. Intercondiționări dintre spațiul construit, comanda socială și normele de drept*, Editura Cadmos, 2008.
172. Ute Gabanyi Anneli, *Revoluția neterminată*, Editura Fundației culturale române, București, 1999.
173. Vattimo Gianni, *Sfârșitul modernității: nihilism și hermeneutică în cultura postmodernă*, Pontica, Constanța, 1993.
174. Vattimo Gianni - Rovatti Pier Aldo, *Gândirea slabă*, Editura Pontica, Constanța, 1998.
175. Vattimo Gianni, *Societatea transparentă*, Editura Pontica, Constanța, 1995.
176. Verdery Katherine, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, Humanitas, București, 1994.
177. Villa Dana R., *Arendt and Heidegger. The Fate of the Political*, Princeton University Press, Princeton New Jersey, 1995.
178. Vișniec Matei, *Istoria comunismului povestită pentru bolnavii mintal*, Pitești, Paralela 45, 2007
179. Weber Max, *The Theory of Social and Economic Organization*, Oxford University Press, New York, 1947.

180. Wolin Richard, *Heidegger's Children: Hannah Arendt, Karl Löwith, Hans Jonas and Herbert Marcuse*, Princeton University Press, Princeton, 2001.
181. Zamfir Cătălin, Vlăsceanu Lazăr (coord.), *Dicționar de sociologie*, București, Babel, 1993.